

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ІМ. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ВЕРЕСЕНЬ
ЖОВТЕНЬ

2009

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Даниленко Л. І. Лінгвістика ХХ — початку ХХІ ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури і мислення	3
	Селігей П. О. Структура й типологія мовної свідомості	12
	Бублейник Л. В. Формосемантичні співвідношення в лексиці східнослов'янських мов	30
	Матвіяс І. Г. Відбиття говорів у мові творів Юрія Федьковича	37
	Задорожний В. Б. До етимології слів <i>обрій</i> і <i>вирій</i>	44
	Іваненко О. В. Реалізація іє. *sъe-/*sъo- в слов'янському етномовному континуумі	53
	Мізін К. І. Системні маркери компаративної фразеології крізь призму зіставлення	60
	Баган Н. П. Функціонально-комунікативний потенціал неспеціалізованих засобів негації в українській мові	71
	Чемеркін С. Г. Стилїстика гіпертексту	79
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Карпенко Ю. Скляренко В. Г. Історія українського наголосу : Іменник . . .	88
	Лучик В. Горпинич В. О., Прийменко С. Ю. Катойконімія французької мови	93

CONTENTS	Danylenko L. I. Evolution of Ideas about Connection of Language, Culture and Mentality in the 20 — early 21 Century Linguistics	3
	Selihey P. O. The Structure and Typology of Linguistic Consciousness	12
	Bubleinyk L. V. Correlation of Semantics and Form in the East-Slavonic Languages Vocabulary	30
	Matviyas I. H. The Reflection of Dialects in the Languages of Works by Yuriy Fedkovych	37
	Zadorozhnyj V. B. Towards the Etymology of <i>обпиў</i> and <i>супиў</i>	44
	Ivanenko O. V. Indoeuropean *sue- / *suo- in the Slavonic Ethnic and Lingual Continuums Realizations	53
	Mizin K. I. System Markers of Comparative Phraseology in the Contrastive Perspective	60
	Bahan M. P. Functional-Communicative Potential of the Nonspecialized Means of Negation in the Ukrainian Language	71
	Chemerkina S. H. Stylistics of Hypertext	79
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Karpenko Yu. Skliarenko V. H. The History of Ukrainian Accent : The Noun . . .	88
	Luchyk V. Horpynych V. O., Pryimenko S. Yu. Demonyms in the French Language	93

ЛІНГВІСТИКА ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ ст. У ПОШУКАХ ЦІЛІСНОЇ ТЕОРІЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МОВИ, КУЛЬТУРИ І МИСЛЕННЯ

Стаття присвячена аналітичному огляду теорій ХХ–ХХІ ст. про взаємозв'язок мови, культури і мислення, що позначилися на формуванні нових шкіл і напрямів у лінгвістиці початку ХХІ ст. Визначаються основні проблемні поля когнітивної лінгвістики, у межах якої розвиваються сучасні дослідження.

Ключові слова: лінгвістика, сучасні теорії, мова, культура, мислення.

Теза про взаємозв'язок мови і культури у своєму найзагальнішому формулюванні в сучасній науці практично не має серйозних опонентів. Не важко, починаючи з античних часів, навести багато відповідних суджень. І хоча для науки однастайність, як правило, — явище нетипове, ніхто не сумнівається в тому, що семантика мови пов'язана з національною картиною світу.

Теоретичним джерелом фундаментальної проблеми взаємозв'язку мови, культури і мислення вважається вчення Вільгельма фон Гумбольдта про дух народу і внутрішню форму мови як вираження індивідуального, самобутнього світосприйняття. Тим самим він передвістив концепцію мовної картини світу неогумбольдтіанців. Мовну картину світу В. фон Гумбольдт називав внутрішньою формою мови. Зокрема, у праці «Про різну будову мов і їх вплив на духовний розвиток людства» він писав: «У кожній мові закладено самобутнє світобачення. Як окремий звук постає між предметом і людиною, так і вся мова в цілому виступає між людиною і природою, що впливає на неї зсередини і ззовні»¹.

Проте не лише ця ідея, але і сам термін «картина світу» має вочевидь значно глибше коріння. Ще 1658 р. «учитель народів» Ян Амос Коменський видав перший ілюстрований підручник латинською мовою «*Orbis sensualium pictus*» («*Svět našich smyslů v obrazech*», інша редакція перекладу з латинської мови — «*Svět viditelných věcí v obrazech*»: «Світ чуттєвих речей в картинах»). Без сумніву, «світ у картинах» і «картина світу» — це близькі метафори, що символізують об'єктивний світ, освоєння, фіксацію, збереження і трансляцію всіх знань і уявлень про нього свідомістю людини засобами рідної мови, яка для неї, за М. Хайдеггером, є «домом буття» (або, за іншими варіаціями цього метафоричного рефрену, — «оселею людського духу», «залюдненою мовною оселею»).

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. под ред. Г. В. Рамишвили. — М., 2000. — С. 80.

Ідеї В. Гумбольдта про вплив мови на свідомість, мислення, світогляд розвивав видатний вітчизняний учений-мислитель О. О. Потебня. Він вважав, що «визначення мови як роботи духу <...> підносить Гумбольдта над усіма попередніми теоріями; але залишається неясним відношення слова до думки»². О. О. Потебня пішов значно далі В. Гумбольдта: він розробив теорію внутрішньої форми слова, концепцію ближчого значення слова, пояснив роль слова в пізнанні світу людиною, розглянув слово в етнографічному контексті (побуту, обрядів) і тим самим заклав основи етнолінгвістики та наукової моделі національної ментальності. Найважливіші положення його теорії значно випереджали час: у другій половині XIX ст., коли 1862 р. вперше вийшла друком його праця «Думка і мова», він провіщав виникнення психолінгвістики: «Зближення мовознавства з психологією, за якого є можливим пошук вирішення питань про мову у психології і, навпаки, очікування від досліджень мови нових відкриттів у галузі психології <...>, свідчить, що кожна з цих наук окремо вже досягла значного розвитку»³. Отже, О. О. Потебню по праву називають «предтечею сучасної когнітивної лінгвістики»⁴, а його наукову спадщину «теоретичним підґрунтям становлення і розвитку сучасних лінгвістичних концепцій, зокрема когнітивної парадигми»⁵.

Лінгвофілософське вчення В. Гумбольдта і О. О. Потебні у XX ст. одержало подальший розвиток передусім у закордонній лінгвістиці. У вітчизняній славістиці в середині XX ст. теоретичні розробки нових мовознавчих дисциплін тільки починалися. Л. А. Булаховський з цього приводу писав: «Як окрема впливова наукова дисципліна свої права заявляє серед інших філософія мови. Але, незважаючи на майже загальне визнання її прав, не можна сказати, що її зміст та метод становлять щось великою мірою окреслене та певне. <...> Синтетичних праць, присвячених філософії мови, і в нас, і за кордоном мало, а праць великої наукової цінності і зовсім обмаль»⁶. У цьому відношенні Л. А. Булаховський вважав вартими уваги книги О. О. Потебні «Думка і мова», В. Вундта «Völkerpsychologie. Die Sprache».

Ідеї В. Гумбольдта і О. О. Потебні в межах нової течії неогумбольдтіанства трансформовано в теорію мовної картини світу. В цій теорії виділяють два напрями: європейський і американський. Основоположником європейського неогумбольдтіанства вважається німецький учений Л. Вайсгербер, йому ж належить і термін «мовна картина світу» (Weltbild der Sprache). Імпліцитним поштовхом до створення такого образного поняття, як «мовна картина світу», могло послужити одне з таких тлумачень В. Гумбольдта про творчий потенціал мови: «мову <...> можна порівнювати з мистецтвом. <...> Як картини живописця, мова може бути більшою або меншою мірою вірною природі, приховувати або, навпаки, виявляти прийоми майстерності, зображати свій предмет у тих чи інших відтінках основного кольору»⁷.

До розбудови поняття мовної картини світу Л. Вайсгербер приступив на початку 30-х років XX ст. Система його поглядів формувалася поступово, від вка-

² Потебня А. А. Мысль и язык // Слово и миф.— М., 1989.— С. 39.

³ Там же.— С. 54.

⁴ Колесов В. В. Содержательные формы слова в понимании А. А. Потебни // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць.— К., 2004.— С. 13.

⁵ Харитонова Т. А. О. О. Потебня і розвиток когнітивної парадигми в сучасному мовознавстві // Там же.— С. 94.

⁶ Булаховський Л. А. [Філософія мови]. Нариси з загального мовознавства. Серія друга // Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1975.— Т. 1.— С. 96.

⁷ Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры.— М., 1985.— С. 379.

зівки на об'єктивно-універсальну основу мовної картини світу до акцентування її суб'єктивно-національної природи. У статті «Sprache» («Мова»), що була опублікована 1931 р., він уперше поєднує поняття картини світу з мовою: «У мові певної спільноти живе і діє духовний зміст, скарбниця знань, яку по праву називають картиною світу конкретної мови»⁸.

Американська версія неогумбольдтіанства пов'язується з іменами Е. Сепіра й Б. Уорфа, яких називають творцями теорії лінгвістичної відносності або етнолінгвістики. Цікаво, що європейська й американська течії неогумбольдтіанства виникли незалежно одна від одної і розвивалися без наукових контактів. В основі теорії лінгвістичної відносності Е. Сепіра й Б. Л. Уорфа лежала теза про те, що відмінність між культурами (зокрема, західною і культурою північноамериканських індіанців) є наслідком структурних відмінностей їхніх мов. У 60-х роках XX ст. здійснювалися спроби довести експериментальним шляхом цю «дуже красиву» гіпотезу, як писав про теорію лінгвістичної відносності Ю. Д. Апресян, але це виявилось практично неможливим.

У Східній Славії також почали розвиватися етнолінгвістичні студії, але з американськими їх споріднювала лише назва. Як будь-який новий дослідницький напрям, східнослов'янська етнолінгвістика нелегко завойовувала свій простір. Ми поділяємо думку О. Березович: «Ця наука має парадоксальну долю: відігравши роль першопрохідця у становленні антропологічної парадигми мовознавства у кінці 30-х років XX ст., коли з'явилася гіпотеза лінгвістичної відносності Е. Сепіра й Б. Уорфа, вона не одержала постійного місця в цій парадигмі, а вирушила у довгу й тернисту дорогу «пошуків себе», у результаті яких з'являлися тлумачення, що взаємно виключали одне одного, розмивали й переділяли проблемне поле науки. <...> Відмінність у формулюваннях предмета й завдань була настільки істотною, що можна вдатися до непродуктивної еклектики, якщо спробувати об'єднати все, що називалося словом *етнолінгвістика*»⁹.

Не випадково російська школа етнолінгвістики, біля витоків якої стояв М. І. Толстой, розрізняє вузьке і широке розуміння. У вузькому розумінні вона є напрямом лінгвістики, у широкому — комплексною гуманітарною дисципліною, і цим вона відрізняється від засад польської Люблінської етнолінгвістичної школи Є. Бартмінського, хоч остання й має спільну з московською школою назву. Вихідними етнолінгвістичної школи Є. Бартмінського є такі положення: «Етнолінгвістика є напрямом у мовознавстві, а не міждисциплінарною галуззю; етнолінгвістика тісніше контактує з етнонаукою (антропологією культури, когнітивістикою), ніж з етнографією (етнологією). Етнолінгвістика, що вивчає зв'язки мови і культури, не обмежується лише діалектами і народною традицією, вона охоплює також усі різновиди загальнолітературної мови, у тому числі наддіалекти, — літературну мову в усьому її історичному й сучасному багатстві (різновиди, стилі, мовні жанри)»¹⁰.

Російська етнолінгвістична школа має ще один науковий напрям на чолі з В'яч. Вс. Івановим і В. М. Топоровим. Умовно його можна назвати «етимологічним», що ставить та вирішує завдання реконструкції, відтворення найдавнішої

⁸ Даниленко В. П. Языковая картина мира в концепции Л. Вайсгербера. — <http://www.islu.ru/danilenko/articles/vaiskart.htm>.

⁹ Березович Е. Л. Язык и традиционная культура : Этнолингв. исслед. — М., 2007. — С. 7.

¹⁰ Бартминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Пер. с пол. — М., 2005. — С. 33.

системи онтологічних, космологічних, соціальних уявлень у «культурній» лексиці передусім міфологічного характеру. Різне бачення етнолінгвістики, вважав М. І. Толстой, є допустимим і навіть корисним.

Українська етнолінгвістика розвивалася в контексті теоретичних засад світової етнолінгвістики, проте найбільший вплив на неї мала московська школа М. І. Толстого, певно, через тісніші контакти та доступність до її надбань. Як самостійна галузь українська етнолінгвістика почала виділятися в середині 90-х років ХХ ст. насамперед працями з діалектної лексики, що називала предмети матеріальної культури і пов'язані з нею аспекти культурної номінації. Першою узагальненою теоретичною працею про українську етнолінгвістику, її міждисциплінарні зв'язки, історію формування стала монографія В. В. Жайворонка «Українська етнолінгвістика. Нариси». Автор пропонує своє визначення предмета: «*етнолінгвістика* — галузь мовознавчої науки, що вивчає мову як творчий продукт її носія, тобто етносоціуму, що породив мовний феномен як ключовий елемент і водночас рушій національної культури»¹¹. Таке визначення є близьким до засад сучасної когнітивної лінгвістики, бо його стрижневою ідеєю є людина як мовно-культурний суб'єкт. У руслі лінгвокогнітології сприймається також запропонована автором схема концептуально-мовного універсуму, «що в цілому окреслює сприйману картину світу людиною / людством, з одного боку, і людиною / етносом,— з другого»¹².

Досвід роботи над монографією послужив авторові імпульсом для створення словника-довідника «Знаки української етнокультури»¹³. Цей серйозний науково-практичний доробок міг би стати підґрунтям для об'єднання всіх етнолінгвістичних студій в Україні в одну українську школу етнолінгвістики зі своїми національними особливостями, як уже згадувані московська й люблінська етнолінгвістичні школи або семіотична тартуська школа. Цьому прислужилися б і перші науково-методичні розробки українських авторів¹⁴.

Не слід забувати, що студіям з етнолінгвістики у східній славистиці хронологічно передували студії з лінгвокраїнознавства. Цей напрям має конкретних авторів — Є. М. Верещагіна і В. Г. Костомарова. Термін «лінгвокраїнознавство» вони вперше ввели в науковий обіг 1971 р. у праці «Лінгвістична проблематика країнознавства у викладанні російської мови іноземцям». Автори так визначили предмет лінгвокраїнознавства: воно «досліджує мову з метою виявлення в ній національно-культурної семантики, відтак йому властива лінгвістична (точніше, соціолінгвістична) природа»¹⁵.

У надрах лінгвокраїнознавства сформувалися поняття, які пізніше дістали назви «логоепістема», «лінгвокультурема», «культурний концепт». Цікаво, що на цю обставину звернули увагу самі автори лінгвокраїнознавчої теорії. Так, у передмові до книги «В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция рече-поведенческих тактик» Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров пишуть: «Перше видання книги «Язык и культура» (Верещагин, Костомаров 1973) у подальшому перероблялося. 4-е видання 1990 р. містить ідеї, суть яких, на

¹¹ Жайворонко В. В. Українська етнолінгвістика : Нариси.— К., 2007.— 262 с.

¹² Там же.— С. 15.

¹³ Жайворонко В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник.— К., 2006.— 703 с.

¹⁴ Конобродська В. Курсова і дипломна роботи з етнолінгвістики : Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / Відп. ред П. Гриценко.— Житомир, 2003.— 235 с.

¹⁵ Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного.— 4-е изд., перераб. и доп.— М., 1990.— С. 27.

нашу думку, не застаріла, проте форма їхньої викладу потребує модифікації. Лінгвокраїнознавча тематика іноді під іншою назвою (наприклад, лінгвокультурологія) активно розроблялася багатьма авторами»¹⁶.

Відтоді, коли вийшла перша праця з лінгвокраїнознавства, минула, за словами її авторів, ціла епоха. Виникла потреба доповнити попередні видання, оновити термінологічний апарат. Так з'явилася нова, без перебільшення, монументальна праця¹⁷, яка об'єднала попередні публікації та доповнилася новою концепцією про сапієнтеми, що являють собою розвиток учення Платона про ідеї. Феномен сапієнтеми «розглядається як програма розгортання смислів; показано роль лексичних фонів і мовно-поведінкових тактик у матеріалізації сапієнтеми. Сапієнтема інтерпретується також як програма троякої етичної оцінки. На думку авторів, сапієнтема, розглядувана в аспекті обчислення смислів, дозволяє зрозуміти механізм взаємодії національної культури й мови та об'єктиувати результати такої взаємодії у вигляді тезауруса»¹⁸.

Аналізуючи з позицій сорокарічного існування теорію лінгвокраїнознавства, її автори знову повертаються до предмета цієї дисципліни і пропонують лаконічне формулювання: «предметом лінгвокраїнознавства є зв'язок мови і культури»¹⁹. Причому Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров підкреслюють, що «з плином часу з'явився новий конкуруючий термін, утворений, однак, за запропонованою нами словотвірною моделлю, — *лінгвокультурологія*»²⁰. «Іншими словами, на нашу думку, лінгвокраїнознавство і лінгвокультурологія — це терміни, що загалом і в цілому називають ту саму галузь знань»²¹. Не виключено, що до пошуків нових шляхів розвитку лінгвокраїнознавства, його піднесення на вищий теоретичний щабель авторів спонукали закиди про прикладний характер їхньої теорії, які вони рішуче відкидали, пор. твердження О. Є. Опаріної: «Лінгвокраїнознавство розглядається як прикладна дисципліна, яка реалізує дані теоретичних досліджень лінгвокультурології в процесі викладання мови і при укладанні словників»²².

Коли в середині 90-х років XX ст. у східноєвропейській лінгвістиці заявила про себе нова дисципліна — лінгвокультурологія, основним предметом її дослідження теж назвали мову і культуру. Чим відрізнялася лінгвокультурологія від «суміжних найменувань» (за Є. М. Верещагіним і В. Г. Костомаровим) лінгвокраїнознавства й етнолінгвістики? Автор нового терміна В. М. Телія вперше пояснила це так: «Лінгвокультурологія — це та частина етнолінгвістики, яка присвячена вивченню й опису кореспонденції мови і культури в їх синхронній взаємодії»²³. Цікаво, що В. М. Телія намагалася пов'язати спадкоємними зв'язками лінгвокраїнознавство, етнолінгвістику і лінгвокультурологію, теорію прототипів і концептуальний аналіз, пор.: «Лінгвокультурологія <...> наслідують низку тих ідей, які були розроблені в руслі *континентної, або раціональної, теорії мови* (Верещагін, Костомаров 1980). <...> У цій теорії ми вбачаємо провіщення

¹⁶ Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция рече-поведенческих тактик. — М., 1999. — С. 3.

¹⁷ Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы / Под ред. и с послесловием акад. Ю. С. Степанова. — М., 2005. — 1040 с.

¹⁸ Там же. — С. 32.

¹⁹ Там же. — С. 36.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. — С. 37.

²² Там же. — С. 36.

²³ Телія В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996. — С. 217.

когнітивного підходу до дослідження значення мовних одиниць»²⁴, глобальні завдання лінгвокультурології «в основному збігаються з тими (враховуючи зазначений вище синхронний аспект опису), які висунув М. І. Толстой при визначенні програми етнолінгвістики»²⁵. Основні теоретичні постулати лінгвокультурології були втілені авторським колективом на чолі з В. М. Телія у великому лексикографічному проєкті²⁶.

З розвитком лінгвокультурології ситуація почала ще більше заплутуватися. Одні вчені вважають, що лінгвокультурологія — це частина етнолінгвістики, інші, наприклад В. А. Маслова, — що це «принципово різні науки. Якщо етнолінгвістика оперує переважно історично значущими даними і прагне в сучасному матеріалі виявити історичні факти того чи того етносу, <...> то лінгвокультурологія досліджує і історичні, і сучасні мовні факти через призму духовної культури»²⁷, а «лінгвокраїнознавство є складовою частиною лінгвокультурології»²⁸. Третя група дослідників вважає етнолінгвістику попередницею лінгвокультурології. Так, наприклад, О. Левченко пише: «Лінгвокраїнознавство та етнолінгвістику можна вважати середніми ланками між традиційною контрастивною лінгвістикою та сучасною лінгвокультурологією. Контрастивна лінгвістика стає лінгвокультурологією, на наш погляд, із того моменту, коли контрастивісти почали використовувати когнітивну парадигму»²⁹. Однак і цей погляд має опонентів: «Ідея “вплетеності” культурної семантики в семантику мовну стала наріжним каменем нового напрямку в галузі фразеології — лінгвокультурологічного (В. М. Телія), який прийняв наукову естафету від попереднього, когнітивно-інтерпретаційного, етапу у фразеології»³⁰. Така незлагодженість є, на нашу думку, наслідком невизначеності системи базових термінів кожної з вище розглянутих дисциплін.

Звернемося до термінологічної традиції в чеській лінгвістиці. Як відомо, більшість чеських лінгвістів зростала на ідеях Празького лінгвістичного гуртка. У межах цієї парадигми всі дослідження пов'язувалися з гаслом «За кожним текстом стоїть система мови». Можливо, з цієї причини знаки природної мови як знаки етнокультури тривалий час залишалися в тіні. Чеська лінгвістика одержала лінгвокогнітивний імпульс від польських колег, передусім її живили етнолінгвістичні ідеї школи Є. Бартмінського. Характеризуючи праці колег-сусідів, І. Ванькова — одна з чеських авторів з проблем когнітивної семантики — захоплено писала, що після ознайомлення з численними збірниками і монографіями, що їх створили й переклали з інших мов польські автори, не один чеський дослідник захопився б вивченням мовної картини світу, етнолінгвістикою, антрополінгвістикою, когнітивною лінгвістикою³¹. Першим чеським досвідом у цій галузі стала колективна монографія «Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky»³². «Наскільки нам відомо, — зазначається в ній, — ця праця є пер-

²⁴ Там же. — С. 218.

²⁵ Там же. — С. 217.

²⁶ Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В. Н. Телія. — М., 2006. — 784 с.

²⁷ Маслова В. А. Лінгвокультурологія. — М., 2004. — С. 11.

²⁸ Там же. — С. 36.

²⁹ Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. — Л., 2005. — С. 5.

³⁰ Ковшова М. Л. Языковая и культурная специфика фразеологического знака: теоретические и методологические основы исследования // Вопр. филологии. — 2006. — № 3 (24). — С. 6.

³¹ Vaňková I. Kognitivně-kulturní inspirace z Polska // Slovo a slovesnost. — 1999. — R. 60. N 3. — S. 215.

³² Vaňková I. et al. Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky. — Praha, 2005. — 343 s.

пою системною спробою занурення в образ світу чеських мовців»³³. Уже побачила світ друга книжка з цієї проблематики — «Nádoba plná řeči (člověk, řeč a přirozený svět)» (2007). Хоча чеські автори відштовхувалися від праць і методів досліджень представників польської етнолінгвістичної школи, термін *етнолінгвістика* у них ніколи не був поширеним. Тут уживається поняття когнітивної семантики, культурної лінгвістики, мовної картини світу. Останній термін, пише І. Ванькова, приблизно в середині 80-х років почав уживатися в працях польських лінгвістів Любліна. «Саме Люблін вважається центром цього підходу до мови — пор. низку т. зв. «червоних збірників», перший з яких прямо називається «Мовна картина світу» (ред. Є. Бартмінський, Люблін 1991; 1999; 2004), а статті, уміщені в ньому, формулюють основні теоретичні й методологічні проблеми цього напрямку»³⁴. Із цього твердження випливає, що чеські автори, на жаль, не знайомі з положеннями етнолінгвістичної школи М. І. Толстого та його учнів. Жодна з їхніх праць, як і українські та білоруські публікації, навіть не згадуються в бібліографії названих вище монографій.

Нарешті, у другій половині XX ст., а особливо інтенсивно в останні десятиліття, почала розвиватися когнітивна лінгвістика. Судячи з останніх монографій, статей і доповідей на наукових конференціях, міжнародних з'їздах³⁵, етнолінгвістика та лінгвокультурологія, які ще недавно належали до нових галузей науки, «влилися» в лінгвокогнітологію. Зокрема, термінологічної модернізації зазнала класична етнолінгвістика: Є. Бартмінський пише, що «останнім часом *етнолінгвістика* як наукова дисципліна визначає заново свій статус»³⁶, і називає етнолінгвістику своєї школи «антропологічною лінгвістикою» або «когнітивно-антропологічною лінгвістикою».

Прибічники когнітивної лінгвістики вважають, що вона є не лише окремим у лінгвістиці напрямом, а й новою науковою парадигмою. Проте ознайомлення з низкою тлумачень спонукає до висновку, що в сучасній лінгвістиці рясніють постмодерністські дефініції, які можна вважати проміжними на шляху їх визнання чи невизнання в науці, пор.: «Предметом когнітивно-семіологічної лінгвокультурології є *системно-функціональні* механізми інтеріоризації знань, уявлень, суджень про об'єктивну дійсність, вироблених людством у межах тієї чи тієї етнокультури, їх вербалізації у вигляді компонентів (сем) семантичної структури номінативних одиниць мови»³⁷; «Когнітивна синергетика лінгвокультури — це нова, що перебуває на етапі становлення і тому маловідома *парадигма системного пізнання когерентних процесів природної мови як біопсихічного, семіотичного, когнітивного, соціального і культурного феномену*»³⁸.

Когнітивна лінгвістика, у свою чергу, розпадається на такі проблемні поля: різні типи когнітивних граматик; когнітивні дослідження дискурсу; когнітивна теорія тексту; когнітивна лексикологія і лексикографія; концептографія; аксіологічна лексикографія; концептуальна семантика; проблеми мовної категоризації й концептуалізації та ін.

³³ Ibid.— S. 302.

³⁴ Ibid.— S. 46.

³⁵ Див., напр.: Щербин В. К. Славянская концептология и концептография // Мовознаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларістыка : XIV Міжнародны з'езд славістаў (Охрыд, 2008) : Дакл. бел. дэлегацыі. — Мінск, 2008. — С. 233–252.

³⁶ Бартмінський Е. Знач. праця. — С. 23.

³⁷ Алефиренко Н. Ф. Язык, познание и культура : Когнитивно-семиол. синергетика слова. — Волгоград, 2006. — С. 20.

³⁸ Алефиренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм. — М., 2008. — С. 186.

Отже, оцінка сучасного стану лінгвістики є досить суперечливою — від песимістичної («лінгвістика на межі століть опинилася у відносній стагнації»³⁹; «сучасна лінгвістика в цілому не може бути зарахована ні «до відомства» природничих, ні «до відомства» гуманітарних наук»⁴⁰) через «золоту середину» (її визначальною рисою «є вдалий синтез когнітивного і комунікативного підходів до явищ мови»⁴¹) до оптимістичної (ця «захопленість новим і стала визначальним фактором цього періоду. Насолода чимось непередбачуваним і незвіданим»⁴²). Насправді сучасну ситуацію в лінгвістиці вирізняє безліч шкіл, напрямів, концепцій, гіпотез і теорій, що є наслідком зміни дослідницької парадигми. На межі третього тисячоліття у лінгвістиці відбулася практично повна зміна парадигми. Чинники, які визначають зміну парадигми в будь-якій науці, у даному разі в лінгвістиці, еволюціонують до якісних вимірів: спостерігається, за В. А. Звєгінцевим, прагнення мобілізувати всі активні сили, щоб «пробити кам'яну стіну бездушної, одноманітної, заявленої, обмеженої і самозакоханої таксономічної описовості, яка задавила лінгвістику останніх десятиліть, <...> під бойовими лозунгами структуралізму перетворила науку про мову в канцелярію від лінгвістики»⁴³, визнається, що «лінгвістичний структуралізм — спроба подивитися на мову як на те, що існує “саме по собі і для себе” — так і залишився грандіозним, але не завершеним теоретичним експериментом»⁴⁴, усвідомлюється «криза структурно-семантичної парадигми, бо системно-класифікаційний підхід вичерпав себе»⁴⁵. Як наслідок, за Р. М. Фрумкіною, стала очевидною нібито нова реальність — наука вийшла за межі вже освоєних територій. Настав час оцінки одержаних результатів і пошуків нової парадигми. «Бахтін був першим,— вважає Вяч. Іванов,— хто наполягав на необхідності “металінгвістики” (Р. Барт запропонував пізніше термін “транслінгвістика”) — науки, яка займається текстом і виходить за межі речення, на якому традиційний лінгвістичний аналіз має закінчуватися»⁴⁶. Цілком серйозні наукові висновки перегукуються з іронією майстрів художнього слова⁴⁷.

Новітня лінгвістика одержала соціальне замовлення на інтегровану теорію. Так виникло багато «спарених» наук, починаючи від лінгвогеографії, про яку писав ще в 60-ті роки ХХ ст. Л. А. Булаховський⁴⁸, і закінчуючи сучасними — це психолінгвістика (її передрікав ще О. О. Потебня), соціолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, прагмалінгвістика, гендерна лінгвістика і навіть лінгвістична філософія тощо.

Чітке розмежування напрямів сучасної лінгвістики, що належать до суміжних наукових дисциплін, на сьогодні є складним, а може, і неможливим. Це пов'язано, як ми намагалися показати, з передумовами зародження кожного з цих

³⁹ Прохоров В. Ф. Принципы синергетики в языкознании // Colloquium : Междунар. сб. науч. статей / Под ред. У. Перси, А. В. Полонского. — Белгород : Бергамо, 2005. — С. 109.

⁴⁰ Актуальные проблемы современной лингвистики / Сост. Л. Н. Чурилина. — 2-е изд., испр. — М., 2007. — С. 42.

⁴¹ Там же. — С. 59.

⁴² Почепцов Г. Г. Русская семиотика. — М., 2001. — С. 15.

⁴³ Звєгінцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. — М., 1976. — С. 28–29.

⁴⁴ Демьянков В. З. *Studia Linguistica Cognitiva* — призыв к сотрудничеству // *Studia Linguistica Cognitiva*. — М., 2006. — Вып. 1. — С. 5.

⁴⁵ Теля В. Н. Знач. праця. — С. 7.

⁴⁶ Іванов Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему. — М., 2004. — С. 84.

⁴⁷ Пор., наприклад, назву оповідання Б. Ш. Окуджави «Частная жизнь Александра Пушкина, или Именительный падеж в творчестве Лермонтова» (1976).

⁴⁸ Булаховський Л. А. Знач. праця. — С. 77–83.

напрямів. Лінгвістика нового часу вочевидь перебуває на етапі становлення своєї епістемології. У цьому переконують дефініції. Зрілість і право на самостійне існування будь-якої наукової дисципліни визначається, як відомо, сформованістю її категоріального апарату. На сьогодні є потреба делімітації поняттєвого змісту кожної дослідницької дисципліни, впорядкування її внутрішніх структур і термінології, інакше дослідник змушений щоразу диференціювати метамову, якою він оперує. Оскільки більшість учених констатує зміну наукової парадигми, називаючи її антропоцентричною, на нашу думку, основним об'єктом дослідження всіх сучасних лінгвістичних дисциплін у цій парадигмі є мовна картина світу.

Сучасні дослідження мовної картини світу здійснюються у двох напрямках. З одного боку, на підставі системного семантичного аналізу лексики, пареміології, фразеології (граматику на разі залишаємо поза увагою) певної мови реконструюється цілісна система уявлень, що відбивається в цій мові, незалежно від того, чи є вона специфічною для цієї мови, чи універсальною. З другого боку, досліджуються окремі типи для певної мови (лінгвоспецифічні) концепти, що вирізняються двома властивостями: вони є «ключовими» для тієї чи іншої культури (в тому плані, що вони не головні, визначальні, а дають «ключ» до її розуміння) і водночас ці слова є «фальшивими друзями» перекладача, бо їх адекватна передача засобами іншої мови на рівні концепту, а не значення, є складною лінгвокультурологічною проблемою.

Разом з тим усі зазначені вище напрями лінгвістики мають низку спільних ознак, що дозволяє об'єднати їх у межах однієї лінгвокогнітивної парадигми. Найголовнішою з них є та ознака, що кінцевою метою всіх напрямів сучасної антропоорієнтованої лінгвістики є створення цілісної мовної картини світу, що складається з окремих фрагментів. А тому, на нашу думку, категорія мовної картини світу перебуває з усіма старими й новими лінгвістичними напрямками у співвідношенні роду і виду. Ми виходимо з положення про те, що в різних наукових дисциплін може бути спільний об'єкт дослідження (в даному разі мова — культура — мислення), але ніколи не буває одного й того самого предмета.

L. I. DANYLENKO

EVOLUTION OF IDEAS ABOUT CONNECTION OF LANGUAGE, CULTURE AND MENTALITY IN THE 20 — EARLY 21 CENTURY LINGUISTICS

The article is dedicated to analytical review of the XX — XI century theories concerning interrelation of language, culture and mentality, which affected development of new schools and movements in linguistics in the beginning of XXI century. Basic problems of cognitive linguistics are defined, within the framework of which modern researches are conducted.

Key words: linguistics, modern theories, language, culture, mentality.

СТРУКТУРА Й ТИПОЛОГІЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті запропоновано визначення й окреслено структуру поняття «мовна свідомість». Наголошено на її важливій ролі як запоруки мовної стійкості та мовного порядку в державі. На основі аксіологічного критерію розроблено типологію рівнів мовної свідомості.

Ключові слова: мовна свідомість, мова як цінність, мовна норма, мовна поведінка, мовний нігілізм, мовні права й обов'язки, мовна політика.

Останнім часом на сторінках лінгвістичної літератури дедалі частіше вживають поняття «мовна свідомість» (далі — МС). І не випадково: без нього, як виявляється, важко пояснити факти мовної поведінки окремих осіб і національних спільнот, з'ясувати зовнішні причини багатьох мовних змін — від непримітних епізодів з історії літературних мов і аж до «мовних революцій». Але вірогідно оцінити ступінь теоретичної значущості поняття МС поки що важко, бо воно й досі лишається порівняно новим і слабко опрацьованим. У курсах загального мовознавства та соціолінгвістики, в багатьох довідкових виданнях його годі шукати. Немає ні цілісної теорії, ні єдиного розуміння МС, бо різні дослідники вкладають у це поняття інакший зміст.

Скажімо, в російському мовознавстві МС найчастіше витлумачують як синонім терміна «мовна картина світу». Таке розуміння зафіксоване ще у словнику О. С. Ахманової¹ й узвичаєне в серії збірок, виданих за редакцією Н. В. Уфимцевої², та в інших розвідках³. Уживання терміна «МС» тут вважають доречним, адже мовна картина світу — це наслідок того, що людина *усвідомлює* навколишню дійсність і закріплює її образ у мові, хоч усвідомлення самої мови тут немає. МС може трактуватися ще ширше — як зв'язок мови та свідомості взагалі, коли йдеться про розуміння тексту, онтогенез мовлення, проблеми спілкування тощо⁴.

¹ «Свідомість мовна — особливості культури та суспільного життя певного людського колективу, які визначають його психічну своєрідність і які відбилися в специфічних рисах певної мови» (Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — 2-е изд. — М., 1969. — С. 439).

² Языковое сознание : Стереотипы и творчество. — М., 1988. — 163 с.; Этнокультурная специфика языкового сознания. — М., 1996. — 226 с.; Языковое сознание: Формирование и функционирование. — М., 1998. — 255 с.; Языковое сознание и образ мира. — М., 2000. — 318 с.; Языковое сознание и межкультурная коммуникация. — М., 2004. — 139 с.; Языковое сознание и культура. — М., 2005. — 172 с.

³ Горошко Е. И. Языковое сознание: гендерная парадигма. — М., 2003. — 437 с.; Яценко Т. А. Каузация в русском языковом сознании. — Симферополь, 2006. — 478 с.; пор. ще: Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2004. — 38 с.

⁴ Структуры языкового сознания. — М., 1990. — 328 с.

Українська дослідниця О. О. Селіванова приєднується до визначення МС, яке дав німецький лінгвіст Г. Ейлер: це механізм індивідуальної свідомості, що керує мовленнєвою діяльністю, формує, зберігає й перетворює мовні знаки, правила їхньої сполучуваності, вживання, погляди й установки на мову та її елементи⁵. Тут, як бачимо, уявлення про МС почасти накладається на поняття мовленнєвої здатності як психічної функції. Словацький учений Я. Горецький інтерпретує МС як «інтеріоризовану систему вербальної поведінки»⁶. Російський етнолінгвіст С. Є. Нікітіна зближує МС із поняттям стратегії й тактики мовленнєвої поведінки, що зумовлена такими рисами особистості, як культурний статус, соціальна належність, стать, вік, світогляд, психологічний тип тощо⁷.

Б. М. Ажнюк уживає термін «метамовна свідомість» у річизі американської соціолінгвістики, розуміючи під ним здатність людини подумки порівнювати мови, якими вона володіє. На цій основі у неї поглиблюються уявлення про різні мовні явища, виробляються відповідні оцінки, з'являється можливість бути одночасно у двох «мовних світах». Метамовну свідомість учений вивчав методами інтерв'ю й анкетування діаспорних українців, які, крім рідної, володіють і англійською мовою⁸. У дво- й багатомовному середовищі важливо зміцнювати вірність рідній мові, вести профілактику мовного відступництва — явищ, які теж зараховують до царини МС⁹.

Практичні потреби змушували порівнювати мови між собою й у минулі епохи. Так, за умов церковнослов'янсько-давньоруської та церковнослов'янсько-української диглосії часто доводилося розмежовувати дві мови, приписувати кожній із них певні функції та оцінки. Це робили тогочасні книжники і граматисти: їхні погляди на мову нині успішно реконструюють на основі створених ними текстів. Тому термін «МС» не чужий і фахівцям з історії літературних мов¹⁰.

МС трактують і як «більш-менш розвинуту здатність міркувати про мову»¹¹, як сукупність суджень і уявлень про мову та її суспільну роль¹². Дуже близьким до такого розуміння виявляється зміст соціолінгвістичного поняття «ставлення до мови» (language attitudes). Його дослідження має на Заході тривалу традицію: перші ґрунтовні праці з'явилися ще на початку 1970-х років¹³. У центрі уваги вчених — як пересічні мовці оцінюють діалектні та соціолектні різновиди однієї мови¹⁴, статус, престиж, «позитивні» й «негативні» риси різних мов, власні мов-

⁵ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 371; пор. ще: Гальперин П. Я. Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления // Вопр. философии. — 1977. — № 4. — С. 95–101.

⁶ Horecký J. Jazykové vedomie // Jazykovédny časopis. — 1991. — R. 42. N 2. — S. 81.

⁷ Никитина С. Е. Устная народная культура и языковое сознание. — М., 1993. — С. 8.

⁸ Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. — К., 1999. — С. 142–149, 440–441.

⁹ Kurzowa Z. Świadomość językowa i poglądy współczesnych Polaków litewskich na ich język // Przegląd Polonijny. — 1988. — R. 14. Z. 1. — S. 75–96; Романюк С. Формування мовної свідомості українців у діаспорі // Український вимір : Міжнар. зб. — Ніжин, 2005. — Вип. 4. Кн. 2. — С. 68–79.

¹⁰ Див., напр.: Успенский Б. А. Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка // Успенский Б. А. Избранные труды : В 2 т. — М., 1994. — Т. 2. — С. 26–48; Гнатюк Л. П. Мовна свідомість як поняття лінгвістики (діахронічний вимір) // Вісн. Львів. ун-ту : Сер. філол. — 2004. — Вип. 34. Ч. 2. — С. 397–402.

¹¹ Tschmeier B. a kol. Tézy o jazykovej kultúre // Slovenská reč. — 1987. — R. 52. — S. 9.

¹² Bartol-Jarosińska D. Świadomość językowa robotników warszawskich : Studium leksykalno-semantyczne. — Warszawa, 1986. — 271 s.

¹³ Language Attitudes: Current Trends and Prospects / Eds. R. Shuy, R. Fasold. — Washington, 1973. — 202 p.

¹⁴ Attitudes Towards Language Variation / Eds. E. B. Ryan, H. Giles. — London, 1982. — 304 p.

ні знання й обізнаність інших людей¹⁵. Студії зі ставлення до мов уважають навіть серцевиною соціальної психології мови¹⁶.

У зарубіжних публікаціях із методики викладання часто трапляється термін «усвідомлення мови» (language awareness). Ідеться про свідоме опанування мови: учнів не просто знайомлять з її правилами, а й заохочують міркувати над тим, як вона влаштована, як працює, як її краще вивчати, як поліпшити стратегії спілкування. Така метода, на думку її розробників, робить учнів більш зацікавленими й мотивованими, зміцнює їхню прихильність до мови, прищеплює опірність до політики лінгвоциду та явищ маніпулювання мовою¹⁷.

Г. М. Яворська вважає МС наслідком рефлексії над мовою. Ця рефлексія відбувається на двох рівнях: перший (поверхневий) складається з мовних поглядів та оцінок, притаманних певній спільноті, другий (глибинний) реалізується при виборі мовних варіантів, коли одні з них приймають як правильні, а інші відкидають як неприйнятні. Настанови й оцінне ставлення до мови можливі лише там, де є варіативність. Звідси й визначення МС — «сукупність культурно й соціально зумовлених установок щодо мови, які відбивають колективні ціннісні орієнтації»¹⁸. Безперечно, нормотворення — важливий аспект, хоч МС, на нашу думку, не зводиться тільки до нього. Рефлексію над мовою точніше було б трактувати саме як вияв МС, а нормотворчу діяльність — як її наслідок. Щоб відмежувати власне розуміння МС від її розуміння як мовної картини світу, пропагованого російськими вченими, Г. М. Яворська схиляється до терміна «лінгвістична свідомість». Однак цей термін не є цілком бездоганим, бо відсилає не до мови, а до лінгвістики, означаючи буквально «мовознавча свідомість».

Навіть із цього побіжного огляду видно, що підходи до витлумачення змісту й обсягу поняття МС істотно різняться. Утім, більшість дослідників, по суті, мають справу з тим самим явищем або, принаймні, з явищами того самого предметного поля. Звідси — потреба синтезувати ці підходи, знайти якийсь спільний знаменник, зокрема, щодо природи та структури МС, рівнів її розвиненості. Не претендуючи на побудову якоїсь викінченої теорії, хотілося б поділитися власними спостереженнями над феноменом МС і таким чином бодай частково заповнити цю прогалину.

Розпочнемо з того, що МС є психічним утворенням, належним ідеальній сфері. Істотна ознака свідомості — її скерованість (інтенціональність) на певний предмет, сприйняття його як окремої сутності. Тобто свідомість — завжди свідомість *чогось*. Явища дійсності постають перед людиною тією мірою, якою вона їх усвідомлює. Нема усвідомлення — немає і явища.

Свідомість узагалі полягає в суб'єктивному відображенні людиною навколишнього світу. Традиційно в науці виділяють ще й «спеціалізовані» види свідомості — залежно від тієї царини, яку вони відображають: моральну, правову, національну, екологічну, естетичну, історичну, політичну, релігійну. МС є відображенням царини власне мовної. Тут мова потрапляє в поле уваги, ви-

¹⁵ На українському матеріалі див.: Біланюк Л. Картина мовного світогляду в Україні // Мовознавство. — 2000. — № 4–5. — С. 44–51; Біланюк Л. Мовна критика і самовпевненість: ідеологічні впливи на статус мов в Україні // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали міжнар. конф. — К., 2000. — С. 57–63.

¹⁶ Edwards J. Language Attitudes // The Encyclopedia of Language and Linguistics : In 14 vols. — 2nd ed. — Oxford, 2006. — Vol. 6. — P. 324.

¹⁷ З новітніх публікацій див., напр.: Svalberg A. M.-L. Language Awareness and Language Learning // Language Teaching. — 2007. — Vol. 40. — P. 287–308.

¹⁸ Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс : Мова, культура, влада. — К., 2000. — С. 145.

діляється як окремий об'єкт пізнання й осмислюється з метою зробити її образ ясним, цілісним, упорядкованим. У результаті виникає система мовних знань, ідей, переконань, почувань, настанов. Формуються також ціннісне ставлення, яке відбиває значущість мови в житті людини, й оцінне ставлення — що в мові є хорошим, правильним, корисним, а що поганим, неправильним, шкідливим.

Звідси визначення: *МС — форма свідомості, яка охоплює погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності*. Коротше кажучи, МС — це небайдуже ставлення до мови. Таке визначення чітко відмежовує МС від її розуміння як мовної картини світу. Якщо там, як зазначалося, йдеться про усвідомлення в мові позамовного світу, то тут — про усвідомлення самої мови. Далі в статті ми виходитимемо саме з останнього тлумачення.

МС пов'язана з низкою супутніх явищ, як-от: знання й культура мови, мовний смак, мовна соціалізація (опанування норм), мовленнєва вправність, мовна особистість (ідіолект, індивідуальність мовця). МС тісно взаємодіє з цими явищами: вона певною мірою залежна від них і одночасно сама зумовлює їхнє існування, впливає на їхню розвиненість, скеровуючи її в певному напрямку. Так, знання норм — це мовна грамотність, а дотримання їх або нехтування ними — це вже сфера МС. Оскільки мова може бути об'єктом моральних та естетичних почуттів, а вживання мови підлягає правовому регулюванню, то МС частково переплітається з моральною, естетичною та правовою свідомостями.

Існує взаємозалежність і між мовною та національною свідомостями. В етносу, який розмовляє мовою, відмінною від мов інших етносів, неминуче пробуджується відчуття власної самотності. У цьому розумінні мова постає одним із вирішальних і, можливо, найперших історичних чинників формування національної свідомості. Натомість занепад мови, лінгвоцид майже завжди призводять до її спотворення й розпаду. З іншого боку, наявність окремишньої, згуртованої національної спільноти плекає самотність мови, сприяє її ранньому виокремленню з кола близькостпоріднених мов (діалектів). Отже, МС нерідко зароджується з національної свідомості. Цікаву відмінність у цьому зв'язку відзначає О. Б. Ткаченко. Якщо більшість неповних титульних націй Центральної Європи пройшли розвиток «мовна свідомість → національна свідомість → державна свідомість», то в сучасній Східній Україні цей розвиток може відбутись у зворотному напрямі: «державна свідомість → національна свідомість → мовна свідомість»¹⁹. Таким чином, обидва поняття близькі, у чомусь перетинаються, але цілковитого збігу між ними немає. Тому зводити їх в одне поняття «мовно-національна свідомість», як це інколи роблять, не зовсім правильно.

За формами існування та будовою МС багатовимірна й неоднорідна. Як і інші види свідомості, вона існує у двох іпостасях. Залежно від кількості охоплених нею мовців може бути індивідуальною, тобто належною одній особі, та групою (суспільною) — належною соціальній групі, національній або мовній спільноті, всьому людству. Якщо індивідуальна МС формується переважно під впливом мовних знань, світогляду й особистого досвіду, то групова МС більше залежить від культурних традицій, умов духовного життя, панівних ідеологічних і ціннісних орієнтацій. Групова МС виражає найтипівіше ставлення до мови й виявляється не інакше, як через індивідуальну МС. Як видно з визначення, структура МС містить чотири основних блоки елементів — мовні знання, почуття, оцінки й настанови.

¹⁹ Ткаченко О. Б. Український мовно-національний розвиток // Світогляд.— 2008.— № 2.— С. 17.

Мовні знання охоплюють загальні уявлення про мову, закономірності та принципи, що в ній діють, обізнаність із нормами та стилістичними особливостями мовлення. Ці знання можуть бути як професійними, науково-теоретичними, що міцно ґрунтуються на лінгвістичній основі, так і побутовими, життєвими, спертими переважно на власний мовний досвід, часто вузький і однобічний. Побутові знання про мову зазвичай уривчасті, наївні, суперечливі, не позбавлені забобонів, стереотипів та упереджень. Раціонально-пізнавальний складник МС загалом можна визначити як мовну ідеологію або мовний світогляд.

У МС виявляється цілий спектр найрізноманітніших *почуттів щодо мови*: цікавість і байдужість, повага й зневага, любов і відроза, гордість за рідну мову й сором розмовляти нею (щоб не стати ізгоем якогось середовища), упевненість або тривога за її майбутнє, радість за її становище й сум, що її спіткають біди, або й обурення, коли мову утискають чи глузують із неї. Залежно від наслідків міжмовних впливів можуть виникати й почуття мовної зверхності або меншовартості, ворожисть і агресія до чужих мов (звичайно до накиннутих силоміць).

У цьому контексті, очевидно, можна говорити і про низку більш специфічних переживань щодо мови: відчуття належності до мовної спільноти й одночасно відмінності від інших спільнот, відповідальності за долю рідної мови, мовний патріотизм, який виявляється, наприклад, у прагненні захиститися від надмірних запозичень і задіяти натомість власні словотвірні ресурси.

Крім відчуттів щодо мови взагалі, МС обіймає ще й емоції від конкретних актів мовлення: насолоду від естетично довершених його зразків і відроза до грубощів і лихослів'я, неприйняття мовного цинізму та безкультур'я. А також переживання щодо себе як мовця: відчуття власної мовної повноцінності або неповноцінності, задоволення від вправного володіння мовою чи невдоволення своєю недорікуватістю, навіть страх перед мовою²⁰. Яскраво емоційне ставлення до мови традиційно засвідчує поезія²¹. Така широка гама почуттів — від любові до зненависті — засвідчує глибоку вкоріненість мови в духовне єство людини і вкотре доводить, що мова є значно вагомим феноменом, ніж просто засобом спілкування.

На основі знань та емоцій утворюється третій компонент МС — *мовні оцінки та мовний ідеал*. Шляхом постійних порівнянь МС фіксує розрив між тим, якою мовна дійсність є (сутнє) і якою вона має бути (бажане). Мовлення, наприклад, оцінюють як нормативне або ненормативне, мовну поведінку — як правильну або неправильну, різні події — як корисні або шкідливі для мови. За ідеал найчастіше править мовлення інших людей, що його вважають досконалим. Коли ж оцінюють стан і статус мови, то за взірць беруть мови з міцнішими соціолінгвістичними позиціями. Так, говорячи про обмеженість суспільних функцій української мови, її часто протиставляють польській або французькій мовам як таким, що цих обмежень не знають. Разюча невідповідність між бажаним і суцим викликає критику мовної дійсності.

З мовного ідеалу випливають відповідні орієнтації. Якщо МС — це ставлення до мови взагалі, то мовні орієнтації — це судження про конкретні шляхи розвитку та нормування мови, оцінка тих чи тих її одиниць і стилістичних засобів як нормативних або ненормативних, обов'язкових або необов'язкових, бажаних

²⁰ Див., нап.: Андрусів С. Страх перед мовою як психоконфлікт сучасного українця // Сучасність. — 1995. — № 7–8. — С. 147–152.

²¹ Див., нап.: Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову: Поезії, вислови / Упоряд. В. І. Лучук. — К., 1990. — 390 с.; Рідна мова, ти ніжний світ...: Антологія поетичних творів про українську мову / Упоряд. В. Л. Федоренко. — К., 2007. — 528 с.

або небажаних. А. Марковський, наприклад, виділяє такі види мовних орієнтацій (*postawy wobec języka*): пуризм, консерватизм, вимогливість (*perfekcjonizm*), логізування, лібералізм, байдужість (*indyferentyzm*), неприйняття (*abnegacja*), природність (*postawa naturalna*) і раціоналізм²². Мови та їхні різновиди (діалекти, соціолекти) теж оцінюються як престижні чи непрестижні, що, своєю чергою, може призводити до явищ мовного відступництва, мовної дискримінації, почуттів мовної вищості, пихи тощо.

МС не лише відображає мовну дійсність, а й має регулятивну функцію — визначає стратегію мовної поведінки, зумовлює діяльне ставлення до мови. Тож є підстави виділити четвертий складник МС — *мотиваційно-поведінковий*. Це настанови, тобто готовність діяти відповідно до прийнятих орієнтацій та імперативів. Скажімо, якщо людина невдоволена власними мовними знаннями, в неї виникає мотивація поглибити їх. У дво- й багатомовному середовищі — бажання (чи небажання) вживати або опановувати нерідну мову. Якщо людина критично оцінює мовну дійсність (наприклад, становище рідної мови), це може спонукати її до поліпшення цієї дійсності: у міру своїх можливостей дбати про розвиток і чистоту мови, розширяти сферу її застосування, сприяти створенню інтелектуального й культурного продукту цією мовою, утверджувати літературні норми й усувати їх порушення тощо. Зрозуміло, що настанови мовної поведінки можуть набувати і протилежного характеру.

Такою, в загальних рисах, є будова МС. Як ми побачимо далі, вона відзначається відносною стабільністю, але змістова наповненість її складників різниться залежно від рівня розвиненості МС.

З регулятивної функції випливає важлива роль МС як чинника мовної активності особи та суспільства. Так, Г. О. Винокур зазначає: «Основною умовою можливості культури мови є, по-перше, висока лінгвістична свідомість мовців, а по-друге,— тісно пов'язана з цим любов до мови»²³. Справді, мова, будучи предметом повсюдної уваги, опіки та любові, краще зберігається і швидше вдосконалюється. Відома виняткова роль особистостей із високою МС у розбудові єдиної літературної мови, створенні її стильового розмаїття, піднесенні її престижу. Це українці І. Котляревський, Т. Шевченко, Б. Грінченко, росіяни О. Пушкін і В. Даль, чеські «будителі», словак Л. Штур, поляки брати Снядецькі, німці М. Лютер і Й. Кампе, норвежець І. А. Осен, італієць А. Мандзоні, угорець Ф. Казінці, євреї Е. Бен-Єгуда й інші. Їхня діяльність, що зрештою спричинилася до «мовних проривів», потребувала наполегливості, мужності, здатності не змінюватися під тиском обставин, а самим змінювати ці обставини, долаючи закорінені в масовій МС міфи та стереотипи.

Доля мови чи не вирішальним чином залежить від ставлення до неї мовців. Тому стан МС — один із непрямих, але вірогідних показників, за яким можна передбачити її майбутнє. «Досліджуючи мовні ідеології та їхні перетворення,— слушно відзначає Л. Біланюк,— ми можемо глибше зрозуміти сили, що приводять до суспільних змін»²⁴. Нація з високою МС активно протидіє мовній асиміляції. Низький же рівень МС перешкоджає поступу літературної мови, призводить до скорочення її функцій, провокує «добровільне» мовне відступництво.

²² *Markowski A. Postawy wobec języka // Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod red. A. Markowskiego. — Warszawa, 1999. — S. 1722–1728.*

²³ *Винокур Г. О. Культура языка. — М., 1929. — С. 41.*

²⁴ *Біланюк Л. Картина мовного світогляду... — С. 44.*

Тим-то міцна МС — важливий стратегічний чинник мовної стійкості та мовного порядку в державі.

Зміни в суспільній МС є головною передумовою змін у мовному житті. Розширювати сфери вжитку й підвищувати престиж мов легше тоді, коли ці мови викликають позитивне ставлення²⁵. Будь-які реформи щодо мови (чи то законодавчі, чи то правописні, чи то охоронні) мають бути підкріплені масовим усвідомленням їхньої необхідності. Інакше зерна впадуть не в родючий ґрунт, а на асфальт, і реформи наразяться на протидію. Отже, МС — не тільки засіб освоєння мовної дійсності, а й засіб впливу на цю дійсність, регулятор мовного життя суспільства.

Поява й становлення масової МС підпорядковується загальним закономірностям суспільної свідомості, але має і свої особливості. Коли етнічна спільнота стає на вищий щабель духовного розвитку, в неї починає визрівати й міцнішати національна свідомість. Її розбудовою опікується інтелігенція за підтримки політичної еліти. При цьому звертається увага на елементи культурної — насамперед мовної — самобутності, обґрунтовується їхня корисність і необхідність. На колективну МС дієво впливає індивідуальна МС, якщо її носій — визнаний культурний або науковий авторитет, а надто — керівник держави, який розуміє важливу роль мови (М. К. Ататюрк, Ш. де Голль, В. А. Ющенко). Рівень МС — один із вірогідних показників загального рівня культури, що його досягла людина або суспільство.

МС — явище історичне, змінюється від епохи до епохи, періоди піднесення можуть чергуватися з періодами занепаду. Сплески МС майже завжди спостерігаємо в добу національного відродження та становлення літературних мов. МС різко загострюється, коли порушують мовні права або неможливо задовольнити мовні потреби. Прикметна ознака пробудженої МС — поява мовних товариств, що ведуть просвітницьку роботу й намагаються впливати на державну мовну політику (матиці у слов'янських народів, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка, товариство «Німецька мова» тощо). Як відзначила Г. М. Яворська, МС провокується різними комунікативними бар'єрами, що перешкоджають мовному автоматизмові й спонукають замислюватися над мовою. Ці бар'єри викликають різні суспільні зрушення, процеси нормалізації, зокрема зміни у правописі та графіці, розбудова термінології та ставлення до запозичень — усе це стає предметом «мовних баталій»²⁶. МС звичайно розвиненіша в тих, хто багато працює зі словом: письменників, науковців, освітян, перекладачів, журналістів, акторів, правників. Тому МС — певною мірою і професійна риса.

Узагалі, чим багатше й різноманітніше мовне життя, чим відчутніша роль мови в суспільстві, тим швидше зростає МС. Утім, прямої відповідності між культурно-освітнім рівнем і розвиненістю МС, очевидно, немає. Про це свідчить, наприклад, не вельми шанобливе ставлення до рідних мов (дарма що добре внормованих) у сучасних висококультурних, але напівасимільованих націй — білорусів, шотландців, ірландців тощо.

МС не початкова даність і не природжена риса, а *продукт культурного розвитку*. Які ж показники та критерії цього розвитку? Чи можна побудувати типологію рівнів МС? У цілому, ступінь розвиненості МС — це та міра, якою мова знаходить собі місце в духовному світі людини та суспільства.

²⁵ Words and Worlds : World Languages Review / F. Martí, P. Ortega, I. Idiazabal et al.; ed. by F. Martí.— Clevedon ; Buffalo ; Toronto, 2005.— P. 214.

²⁶ Яворська Г. М. Зазнач. праця. — С. 146.

Індивідуальна МС визначається за тим, наскільки в людини розвинуті мовні знання й чутливість до мовних явищ, чи сформувався в неї ідеальний образ мовця (автора), як ретельно вона дотримується літературних норм, як реагує на помилки інших, наскільки адекватно оцінює й виправляє власну мовну поведінку, як поводить себе в ситуаціях дво- й багатомовності, наскільки терпляча й принципова в мовних питаннях, яка мотивація і спрямованість її мовної діяльності.

Щоб визначити розвиненість суспільної МС, оцінюють: мовне законодавство (як широко мовна сфера регламентована правом і який ступінь мовного порядку досягнуто де-факто, зокрема, як забезпечено мовні права і як виконуються мовні обов'язки), мовну політику (чи існує в країні урядовий орган, що опікується мовним контролем та охороною мови; як мовне питання представлене у програмах політичних партій і громадських об'єднань, як часто воно обговорюється у ЗМІ та на мережових форумах, чи є в країні мовні свята і як масово їх відзначають), мовну освіту (скільки готується викладачів мови на душу населення, скільки часу відведено мовним дисциплінам на різних щаблях освіти), мовні дослідження (наскільки престижною й розвинутою наукою в країні є лінгвістика, скільки коштів виділяють держава й наукові фонди на видання мовознавчої літератури, якими накладами виходять словники тощо).

Як бачимо, показників чимало, і чи не за кожним можна будувати типологію МС. Проте в основу типології бажано класти якийсь один і при тому найістотніший критерій — той, з якого випливають і від якого залежать усі інші. Що це за критерій? Може, глибина лінгвістичних знань? У такому разі найвищий рівень МС виявився б у мовознавців. Та корисність такої типології невелика, бо вона представлятиме МС як вузькофахове явище й не відображатиме її суспільної значущості.

Істотніший критерій, на нашу думку, — *сприйняття мови як цінності*. Саме воно є ключовою ланкою й головним наслідком МС. Майбутнє мови залежить від того, чи сприймають її мовці як цінність, бо інакше її легко зректися, а масове зречення призводить до загибелі мови. Отже, *розвиненість МС — це той ступінь, якого людина або суспільство досягають у своєму ціннісному ставленні до мови*.

Слід наголосити, що сприйняття мови як цінності — не те саме, що її практичне або теоретичне знання. Можна не дуже вправно володіти літературною мовою, не знати тонкощів класифікації частин мови чи назв усіх її наріч і говорів, а проте цінувати її як «найдорожчий скарб». А можна бути добре підкутим у теорії, але ставитися до мови суто по-споживацькому — як до засобу кар'єрного зростання чи заробітку, перетворюючи, за словами М. Н. Епштейна, мовні знаки у грошові²⁷. Між рівнем розвитку МС і запасом лінгвістичних знань прямої відповідності немає, як немає її, скажімо, між розумовою та моральною розвиненістю людини. Отже, МС — різнорівневе утворення, бо люди різняться між собою тим, як вони осмислюють мову і як ставляться до неї.

Як ми вже зазначали, про свідомість може йтися лише тоді, коли є факт усвідомлення чогось. Утім, не скрізь, де є мова, є її усвідомлення. Дехто мову взагалі не помічає, вона лишається десь за порогом свідомості. Тому є підстави для виділення *нульового рівня МС*.

Попри те, що мова пронизує все наше життя, опосередковує всю нашу діяльність, без мови неможливе суспільство, багато людей рідко всерйоз замислюється над нею, оскільки в повсякденному спілкуванні увага скерована передусім на

²⁷ *Эпштейн М. Н.* Русский язык в свете творческой филологии разыскания // Знамя. — 2006. — № 1. — С. 202.

зміст, а не на знаряддя повідомлення. Через це ми змалку звикаємо до мови як до чогось природного, неодмінного, самоочевидного. (Так само ми не думаємо про повітря, аж доки не відчуємо його нестачі, або про те, як працюють, наприклад, зоровий орган чи травний апарат.) Пересічній людині важко подолати «інерцію звичності»: мова настільки буденна річ, що реакція на неї притупляється.

Носії нульового рівня МС обмежуються найменшим багажем мовних знань, який забезпечує лише просте спілкування. Мова ніколи не стає об'єктом ані роздумів, ані почувань, ані найменшої уваги. Зрозуміло, що така людина не в змозі оцінити правильність власного мовлення (такого питання не виникає, поширене виправдання: «я говорю так, як говорять інші»), вона не усвідомлює ні мовних прав, ні мовних обов'язків. Нульовий рівень — це радше не мовна свідомість, а мовна несвідомість, свідомість зі знаком «мінус».

На відміну від нульового, на *початковому рівні МС* уже з'являється увага до мови й окремі уявлення про неї. Проте увага ця загалом епізодична, а уявлення тьмяні й розпливчасті — вони становлять безладну суміш житейських поглядів та оцінок.

Мовні знання на початковій сходинці МС вузькі, поверхові, механічно завчені. Людина вдовольняється частиною з отриманого в закладах освіти. Свою грамотність сприймає як щось незмінне, думки, що її можна вдосконалювати, зазвичай не виникає. А якщо вона й удосконалюється, то мотивація до цього суто зовнішня, а не внутрішня. Стихійно-емоційне начало значно переважає раціональне, емпіричні враження від мови не слугують джерелом для узагальнень. Така людина не в змозі самостійно сприймати й аналізувати мовну дійсність. До історії мови, її теперішнього й майбутнього вона байдужа. Мова не стає предметом гордості, поваги чи якихось інших приємних почуттів. Цікавість до слова пробуджується хіба що тоді, коли людина заповнює кросворди, переповідає дотепи з каламбурами та іншими мовними ефектами.

Початкова МС, будучи побутово приземленою, хоч і виділяє мову як окреме явище, але не відчуває її ваги, сприймає як щось третьорозрядне. Дізнавшись про існування лінгвістики, носії початкової МС дивується: «Хіба може такий дріб'язок, як мова, бути предметом науки?» На мовні питання реагує приблизно так: «Ці питання неактуальні. Нащо їх знову мусувати?», «Яка різниця: “добрий ранок” чи “добре утро”? Головне, щоб людина була хороша», «Народу потрібна не мова, а дешева ковбаса...». Мова — лакмусовий папірець рівня особистої культури, і має рацію І. М. Дзюба, коли пише: «У ставленні до мови виявляється вся глибина нашої некультурності й невігластва»²⁸.

Початковій МС властивий «аксіологічний інфантілізм»: оскільки її носії не вбачають у мові жодної цінності, вони не усвідомлюють або й заперечують потребу в мовному плануванні та в охороні мови. До мовонебезпечної поведінки інших ставляться нейтрально, а часом і самі стають вразливими до всіляких згубних нахилів і поглядів.

Це, зокрема, антинормалізаторство — скептичне ставлення до мовних норм, недооцінка потреби їх дотримання, невизнання мовних авторитетів. Нормо-скептик вважає, що найкраще говорити як заманеться, без огляду на правила, які, мовляв, «накладають кайдани» на особистість і творчу думку. При цьому абсолютизується спонтанний розвиток мови («вона сама собою керує»), а та обставина, що успішне спілкування й благополуччє майбутнє мови тільки й можливі,

²⁸ Дзюба І. М. Вимирання слова // Вісн. Нац. академії наук України.— 2004.— № 12.— С. 38.

якщо її належно внормовано, до уваги не береться. Не враховується й те, що будь-яка людина — хоче вона того чи ні — від самого народження потрапляє в складну систему встановлених у суспільстві культурних традицій, моральних приписів, юридичних законів, що регулюють її поведінку. І з огляду на це немає жодних підстав відкидати мовні норми — регулятори мовної поведінки. Заперечувати їх — це, по суті, заперечувати літературну мову. Щоправда, той, хто дозволяє собі грубо порушувати норми серед «своїх», рідко наважується робити це серед «чужих», скажімо, в офіційній обстановці. Отже, йому таки властиве своєрідне відчуття «узуальної норми».

Мовний цинізм (нігілізм) — крайній вияв антинормалізаторства, при якому нормами не просто нехтують, а порушують їх свідомо й демонстративно. Він може мати різну мотивацію, наприклад гедоністичну, коли людина дістає втіху від нормопорушення й використовує для цього будь-яку нагоду. За мовним цинізмом часто ховається бажання зробити виклик оточенню, самоутвердитися, а частіше — просто привернути до себе увагу. «Вивертання норми навиворіт» спостерігаємо на певних етапах у літературі, театрі, кіно, ЗМІ, зокрема у формі естетизації чи пропаганди суржику, жаргонів, лихослів'я, в жанрі «туалетного гумору» тощо. Грунт, на якому виростає мовний цинізм, — не лише низька МС, а й дефект моральної свідомості.

Зневага до рідної мови найчастіше виникає серед носіїв тих мов, що мають обмежені суспільні функції і, як наслідок, нижчий престиж. Звичайно ця вада МС перебуває «в одній упряжці» з вадою національної свідомості. Відчуження від рідної мови часом набуває настільки потворних виявів, що викликає обурення й огиду. Цілковитим браком національної і просто людської гідності пояснює О. Б. Ткаченко той факт, що «певна частина українців, як правило, російськомовних, ладна перед росіянами висміювати свою “мову”, глузувати з усього українського (крім хіба пісень)»²⁹.

Оскільки початковому рівневі МС критична самооцінка не притаманна, слабе знання мови — тобто власну недосконалість — часто видають за недосконалість самої мови. Цю закономірність добре ілюструють слова білоруського політика О. Г. Лукашенка: «Ми що, білоруською мовою вивчатимемо сучасну фізику, математику, економіку? Білоруською мовою важко сформулювати поняття у природничих науках»³⁰. Йому ж належить і така думка: «Люди, які говорять білоруською мовою, не можуть нічого роботи, крім як розмовляти нею, бо білоруською не можна висловити нічого великого. Білоруська мова — бідна мова. У світі існує лише дві великі мови — російська й англійська»³¹.

Причин слабкої розвиненості МС чимало. Це й низька особиста культура, й лінгвістична необізнаність, і недостатня внормованість мови, й брак мовного порядку в державі (мовна вседозволеність). Відсталість МС значно утруднює мовну регуляцію. Можна припустити, що на цій сходинці перебуває більшість мовців, хоч далеко не в усіх спостерігаємо відверту зневагу до мови та її норм³².

²⁹ Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність : Спроба сучасного синтезу.— К., 2006.— С. 227.

³⁰ Цит. за: Кулі прэзідэнта А. Лукашэнка : 3 калекцыі Ўладзімера Падгола.— Менск, 2006.— С. 100.

³¹ Там же.— С. 99.

³² Пор., однак, думку одного з дописувачів газети «Czerwony Sztandar»: «Лише невелика частина людей говорить правильно. Решта так призвичаїлася до неправильного мовлення, що на тих, хто говорить правильно, дивиться як на якихось дурнів» (Цит. за: Kurzowa Z. Op. cit.— S. 81).

Деформована МС і відхилення в ній могли б стати предметом окремої мовознавчої галузі — патолінгвістики. Серед її завдань: узасаднити поняття норми й патології у ставленні до мови, уточнити межу між ними, розробити засоби профілактики «мовних хвороб» тощо³³.

Порівняно з початковим, на *середньому рівні* МС образ мови помітно виєскравлюється. Її уявляють більш визначено і предметно, відомості про неї стають упорядкованішими, конкретнішими, сполучаються з окремими елементами наукових знань. Посилюється роль інтелектуального складника: мову піддають самостійним розумовим операціям і на цій основі роблять умовиводи, узагальнення, оцінки.

Проте на середньому рівні МС знання все ще залишаються уривчастими, слабо систематизованими й не до кінця обґрунтованими. Оскільки її носій має справу головню із зовнішніми, емпіричними виявами мови, він, як правило, не проникає в її суть. Тому висновки й оцінки нерідко виявляються суперечливими, надто суб'єктивними й хибними.

Помилки часто виникають, коли починають порівнювати ті аспекти мови, які до цього не надаються. Так, рідну мову багато хто вивичує на тлі інших мов на підставі її «очевидних» переваг. При цьому власні суб'єктивні враження від мов оголошують їхніми об'єктивними властивостями. Це традиція виникла не сьогодні. Ще англійський (корнського походження) перекладач Річард Кер'ю в «Посланні про вищість англійської мови» (1605) стверджував: «Італійська приємна, але не має м'язів, схожа на тихоплин води. Французька витончена, але занадто формальна, наче манірна жінка, яка боїться розтулити вуста, щоб не спотворити вираз обличчя. Іспанська — шляхетна, але надто фальшива, у ній забагато тягучого “о”, а ще вона моторошна, як чорт у л'єсі. Голландська — мужня, але дуже хрипла, схожа на забіяку, що ладен через кожне слово лізти в сварку. А ми позичили в італійців силу голосних, у французів — повноцінне звучання слова, в іспанців — розмаїття закінчень, у голландців — додаткові пом'якшувальні голосні; як бджоли, зібрали мед їхній найкращих достоїнств, а покидьки залишили їм... І як може мова з усіма цими перевагами не лунати солодкоголосо?»³⁴

За півтора століття схоже (хоч і більш чемне) «метамовне» порівняння повторив М. В. Ломоносов у «Російській граматиці» (1757), дійшовши стосовно рідної мови такого ж висновку: «Карл V, римський імператор, казав, що іспанською мовою з Богом, французькою — з друзями, німецькою — з приятелями, італійською — з жінотою говорити належить. Але якби він у російській мові був управний, то, звісно, до того долучив би, що нею з рештою говорити личить, бо знайшов би в ній пишноту іспанської, жвавистість французької, міцність німецької, ніжність італійської, понад те багатство й потужну в зображеннях стислість грецької та латинської мов»³⁵.

Згадані властивості, певна річ, не є специфічними для якоїсь однієї мови, а можуть однаковою мірою належати всім названим і багатьом неназваним мовам. До того ж, ці властивості стосуються не так мови, як способу її використання, тобто мовлення. Отже, безпосереднє, суто емоційне сприйняття, надмірна

³³ Щоправда, в межах психіатрії нині формується своя патолінгвістика. Різні, часом малопомітні мовленнєві розлади часто є симптомами психічних захворювань; тому ця галузь вивчає, за якими ознаками мовлення хворого можна уточнити діагноз.

³⁴ Carew R. Epistle Concerning the Excellencies of the English Tongue.— <http://www.gutenberg.org/dirs/etext06/srvcr.txt>.

³⁵ Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений : В 11 т.— М. ; Ленинград, 1952.— Т. 7.— С. 391.

довіра лише до власних смаків і вподобань закінчуються упередженістю, грубим суб'єктивізмом.

Для середньої МС можуть лишатися недосяжними й найпростіші лінгвістичні істини. Ось приклад, як відомий гуморист не вловлює явища стилістичної розмежованості мовлення: «У шкільному підручнику російської мови написано, що існує кілька стилів мови: діловий, розмовний, газетний, літературний. І так далі... Я розумію, що вчені можуть захищати докторські дисертації на ці теми. Що більше буде цих дисертацій, то більше буде в нас офіційно вважатися стилів. Але смішно думати, що, приходячи на ринок, я маю говорити одним стилем, на роботі — другим, удома — третім, читати й думати — четвертим»³⁶.

Брак наукових знань (зокрема, щодо закономірностей побутування літературних мов, їхньої історії та сучасного стану, можливостей мовного будівництва), вузька емпірична база й самовпевнене покладання лише на власний досвід призводять до занадто категоричних суджень — певної ознаки дилетантизму. Літератор О. С. Забужко так розцінює нинішній приплив англіцизмів в українську мову: «Говорити, чи добре, чи не добре, це так само, як говорити добре чи не добре мати за вікном дощ чи сніг, це об'єктивно, як погода, і нічого з цим не вдієш. Тобто ціла Європа говорить “окей”, і ціла Європа послуговується англійською термінологією. За винятком Франції, яка трохи звар'ювала на пункті чистоти французької мови та боротьби з англіцизмами»³⁷. Ця «візія», якщо розібратися, не надто відрізняється від наведених поглядів О. Г. Лукашенка. Адже і там, і там в основі лежить та сама вада МС — схилення перед чужими мовами та скепсис щодо термінотворчих можливостей власної. А це свідчить, що остання сприймається (часто — несвідомо) як «слабша», «неспроможна», «менш повноцінна».

Побутує чимало інших марновірств про «вищі» й «нижчі», «красиві» й «потворні», «міські» й «сільські», «собачі» й «свинячі» мови, про виняткову роль («богообраність») котроїсь із мов та приреченість решти до «хатнього вжитку», про ступінь комунікативної повноцінності та «міру краси» різних мов тощо. Звідси дехто виправдовує й навіть «науково» обґрунтовує явища мовного месіанізму (вихваляння своєї мови як такої, що «безкорисливо допомагає» розвиватися іншим)³⁸, мовного культуртрегерства або цивілізаторства (насаджування зі «шляхетною метою» своєї мови носіям інших мов)³⁹ і навіть мовного шовінізму (зненависть до інших мов). Нерідко враження від людини (переважно неприємні) автоматично переносять на мову, якою вона розмовляє. Живучість таких стереотипів свідчить, що, на жаль, далеко не всі корисні набутки сучасної лінгвістики й особливо еколінгвістики стали набутками масової МС. Тим-то насущним лишається заклик А. О. Білецького: «...Завданням мовознавців є боротьба з поширеними в суспільстві “антилінгвістичними” забобонами і роз'яснювальна робота в галузі їхньої науки»⁴⁰. При цьому треба враховувати, що носії ілюзій зазвичай неохоче розлучаються з ними, вважаючи їх «особистим інтелектуальним досягненням».

Людина із середнім рівнем МС загалом непогано обізнана з мовними нормами. І хоч деякі можуть здаватися їй невдалими, вона намагається керуватися ни-

³⁶ Задорнов М. Н. Ассортимент для контингента. — М., 1989. — С. 138.

³⁷ «Радіо Свобода», передача «Світ», 28 березня, 2005.

³⁸ Див., напр.: Виноградов В. В. Великий русский язык. — М., 1945. — 172 с.

³⁹ Див., напр.: Crystal D. English as a Global Language. — 2nd ed. — Cambridge, 2003. —

212 р.

⁴⁰ Білецький А. Предрассудки вокруг языка и языков // Collegium. — 1993. — № 2. — С. 29.

ми в щоденному спілкуванні. Утім, на цьому рівні МС цілком органічного прийняття норм немає: вони ще не стали для мовця «другою натурою», а сприймаються як «обмеження», «заборона», як щось накинута ззовні. Тож людина змушена пристосовувати свою мовну поведінку до вимог викладача, літредактора, оточення. Є й такі мовці, що вправно пильнують мовні огріхи в інших, але через недорозвиненість самооцінки їхнє гостре критичне око сліпує щодо власного мовлення. Тут помічати неправильне їм важче, тому на шлях мовного самовдосконалення вони стають рідко. Нарешті, багато носіїв середньої МС чітко усвідомлюють свої мовні права, ладні їх завзято обстоювати, чого не скажеш про мовні обов'язки — їх або не знають, або знають, але виконують не так завзято. Усі ці три суперечності, як ми побачимо далі, успішно долаються лише на вищому рівні МС.

У надрах середньої МС зароджується уявлення про цінність мови — істотний крок уперед порівняно з попередньою стадією. Проте цінність зводиться до рівня «ужитковий засіб спілкування». Середня МС «ковзає поверхнею»: бачить одне з призначень мови, але не може зрозуміти її глибшої сутності як самостійного національно-культурного феномена і сприймає її, власне, як річ або «технологію». Погляд, що «мова всього лиш прагматичний засіб спілкування людей, а не еквівалент людського духу, не носій буттєвості, глибокого досвіду поколінь і етичної муки особистості, не самé національне буття в його минулому, сучасному і майбутньому», І. М. Дзюба називає твердим у своїй примітивності, а його запанування — особливо гнітючим⁴¹.

У чому небезпека мовного утилітаризму? Якщо мову цінувати виключно як засіб спілкування, виникають передумови до легкої відмови від цього засобу — тобто до переходу на інші мови, поширеніші чи потужніші. Інакше кажучи, вузький прагматизм рано чи пізно призводить до мовного відступництва. Той, хто в цій позиції буде послідовним до кінця, неминуче дійде переконання, що мовне розмаїття Землі — перешкода для «глобальної комунікації», і чим менше існуватиме мов, тим краще (а найкраще, коли залишиться одна-єдина мова!). Якщо на такий погляд нашаровується національний егоїзм, виникає нерозуміння духовної вартості мови для інших народів, а звідси — один крок до мовного месіанізму, лінгвотрегерства та інших потворних явищ, про які йшлося вище. Коріння мовного утилітаризму — в слабкості абстрактного мислення, розмитості уявлень про культурні цінності та їхню роль у національному житті.

Отже, з аксіологічного погляду середня МС не підноситься вище життєво-практичної буденності. Ставлення до мови лишається загалом споглядальним, а не діяльним.

Високий рівень — якісно новий рівень, на якому МС нарешті постає в цілісному й викінченому вигляді. Тут увиразнюються всі її компоненти: образ мови, ціннісні уявлення про неї, засвоєність норм, мовна поведінка. Людина з високою МС є зрілою мовною особистістю, якій властиве позитивне, зацікавлене, активне ставлення до мови. МС на цьому рівні мовоцентрична. Її розвиток уже не треба заохочувати спеціально — він переходить у стадію саморозвитку.

Знання про мову стають складником наукового світогляду. Вони не лише завчені, а логічно систематизовані й науково осмислені. Людина з високою МС спроможна самостійно аналізувати мовну дійсність, виробляти й обґрунтовувати власні (а не повторювати накинута зовні) оцінки. Якщо середня МС цікавиться головню лексикою та фразеологією, то на вищій сходинці виникає інтерес

⁴¹ Дзюба І. М. Знач. праця. — С. 39.

і до звукової та граматичної будови мови, її стильового, діалектного та соціального розмаїття. Крім того, людина звикає оцінювати мовні явища з огляду на їхню історичну ретроспективу.

Лише на високому рівні зароджується професійна МС, що властива лінгвістам і викладачам мови. Від масової вона відрізняється більшим обсягом і глибиною лінгвістичних знань, їх теоретичністю, спеціалізованістю, деталізованістю. Завдяки гармонійній рівновазі емоційного, вольового та інтелектуального складників професійна МС спроможна розв'язувати мовні проблеми компетентно. Тобто їй властиві як загострений інтерес до мови, бажання її досліджувати, так і належна ерудиція, відшліфований методичний і поняттєво-категоріальний апарат. Цим вона вигідно відрізняється від непрофесійної МС, де між щирою допитливістю й багажем лінгвістичних знань нерідко з'яє глибоке провалля. Тим-то, коли нефахівець із пробудженою МС заходжується писати на мовні теми (надто з питань історії та етимології), з-під його пера виходять праці примітивні, помилкові, схожі на наукові «відкриття» школяра.

Вельми показовою еволюції зазнає ставлення до норм. Будучи досконало обізнаною з ними, людина з високою МС сприймає їх як стандарт мовної діяльності, запоруку успішного спілкування. Вона глибоко розуміє цілі вноормування мови, корисність правильного мовлення — і для себе, і для суспільства, і для самої мови. Висока МС убачає в нормі благо й тому від пасивного підкорення їй переходить до усвідомленого прийняття її в акті вільного вибору. Звичка дотримуватися норми переростає в потребу, а сама норма остаточно утверджується як внутрішній регулятор мовної діяльності. Гарантією правильного мовлення стає не зовнішній контроль, а самоконтроль, бо таке мовлення носій високої МС вважає єдино можливим для себе. (Про таких мовців німці кажуть *sprachbewusst* «який свідомо вживає правильні мовні форми».) Отже, суспільна вимога дотримуватися літературних норм збігається з внутрішньою потребою людини. Гадаємо, що без високої МС норми взагалі не виникли б. А втім, питання «що з'явилося раніше: МС чи мовні норми?» нагадує відому головоломку про курку та яйце.

На високому рівні МС згладжується одвічна суперечність між потребою у творчому самовираженні та «прокрустовим ложем» літературних норм. Знання норм настільки глибшає, що вони не лише не сковують мовця, а, навпаки, дають йому змогу якнайточніше передавати думки й почуття, всі їхні переходи й відтінки. Мовлення при цьому не втрачає спонтанності, безпосередності, не стає «штучно-дистильованим». Водночас яскрава мовна особистість далека від якогось нормативного догматизму, бо розуміє динамічність норми. Вона постійно в пошуках оригінальних засобів. Мовна дисципліна в неї органічно поєднується із творчим підходом, дотримання норм — із новаторством. Але загалом переважає здоровий консерватизм: норми треба не порушувати, а берегти й удосконалювати.

Розвинена МС наділяє свого носія опірністю до мовного безкультур'я та нігілізму. Ці явища справляють на нього таке ж одворотне враження, як і той, хто, скажімо, їсть руками або сміється на похороні. Не випадково мовець, уважний до норм, виправляє співрозмовників (зокрема й старших за себе) навіть тоді, коли це може здатися недоречним, не зовсім чемним або й загрожує зіпсуттям стосунків. Тобто він так високо підносить культуру мови, що для нього виправляти помилки — завжди етично. Ця позиція небезпідставна: адже мова — те, що виділило рід людський із тваринного світу. Тому зневага до неї закономірно сприймається як повернення до рівня печерної дикості.

В очах людини з високою МС мова набуває важливого змісту, позитивної значущості, сприймається як особиста цінність. Така людина відчуває красу мови і, кажучи словами М. Хайдеггера, чуйно вслухається в її голос. Вона всякчас відкриває в мові дедалі нові можливості й тому безумовно вірить у її перспективність, схвалює все, що сприяє її поступові, збільшує комунікативні потужності. Цікавість, пієтет, любов і гордість — усі ці почуття незмінно виникають при думці про неї.

Людина добре відчуває вигоди від вправного володіння мовою — як знаряддя правильно мислити, точно виражати думки, впливати на інших, як шляху до кар'єрного зросту й особистісного вдосконалення. Це стосується і рідної, і чужих мов. Проте щодо рідної все ж переважають непрагматичні мотиви. Її цінують не лише як засіб спілкування, а як невід'ємну частку людського ества, націєвірну ознаку, нетлінний духовний скарб.

Висока МС сповідує культ рідної мови, сприймає її не інакше, як «істинну святиню» (П. О. Куліш), «найбільше і найдорожче добро» (Панас Мирний). Повсякденний ужиток чужої мови, особливо в родинному колі, вважається гріхом. Рідною мовою розмовляють із тієї простої причини, що вона рідна. Це не так звичка, прищеплена в дитинстві, як акт свідомого вибору: людина послугується нею завжди і скрізь, де тільки можливо, зберігає відданість їй навіть за несприятливих умов. Наприклад, якщо розмовляти чи писати нею стає невігідно, непрактично, якщо обставини змушують зректися її, надто якщо мовець стає об'єктом насмішок чи й відвертих цькувань. У таких ситуаціях він незмінно виявляє твердість або те, що психологи називають полenezалежністю, — здатність протистояти середовищу й керуватися власними цінностями попри потужний зовнішній тиск, який спонукає до зовсім іншої лінії поведінки. Саме таким чином *висока МС виявляється запорукою мовної стійкості*.

Благоговіння перед мовою, однак, не заважає реалістично визначати її місце серед інших культурних і суспільних цінностей. Розвинена МС не доходить до крайнощів мовного фетишизму, не робить з мови якоїсь «священної корови». І. Я. Франко писав: «Мова, хоч і який коштовний скарб, не є все-таки найвищим скарбом; ...життя народу і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для которых мова є тільки одним із способів»⁴². Отже, якщо мовоцентризм не гіпертрофований, у мові він бачить цінність важливу, але не абсолютну.

Людина з розвинутою МС — і це її специфічна риса — розуміє єдність мовних прав і обов'язків. Користуючись мовою, вона намагається віддавати їй щось навзаєм: плекати, захищати, очищати, відшліфовувати. У неї зароджується відчуття особистої відповідальності не лише за власне мовлення, а й за стан рідної мови загалом. Вона далека від того, щоби бачити його крізь рожеві окуляри — навпаки, тверезо усвідомлює об'єктивні слабкощі мови на сучасному етапі (функціональну неповноту, невисокий суспільний престиж, надмірну залежність від інших мов тощо). Утім, це усвідомлення не призводить до зневіри, до висновку про неповноцінність мови як такої, а заохочує удосконалювати її і далі.

Мова настільки щільно зливається з людським «Я», що коли її утискають, упосліджують, дискримінують, людині стає так само прикро, наче скривдили не мову, а її саму. Власне, розвиненість МС можна визначити за тим, як людина реагує на образи своєї мови: що гостріша реакція — то вищий рівень МС. Зі свого боку носій високої МС виявляє мовну терпимість, дотримується етики між-

⁴² Франко І. Я. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1980. — Т. 28. — С. 175.

мовних стосунків. Ворожість до інших мов, яка дуже рідко буває конструктивною, йому загалом не притаманна — вона сублімується в турботу про власну мову.

Такою є загальна характеристика рівнів розвиненості МС. Слід зауважити, що в «чистому вигляді» вони в житті навряд чи й трапляються. Але тоді виникає питання: як ця типологія пов'язана з дійсністю? Інакше кажучи, який її онтологічний статус? Щоб відповісти на це питання, доречно згадати метод «ідеальних типів», який іще на початку ХХ ст. розробив відомий німецький соціолог та історик Макс Вебер. Для нього цей метод був основним у досліджуванні суспільства, а згодом став одним із ключових для соціального пізнання взагалі.

Якщо письменник або актор хоче створити характерний образ, скажімо, селянина, він збирає деталі поведінки різних селян, а потім, переплавляючи подумки ці деталі, виліплює цілісну й виразну фігуру. Персонаж виходить індивідуальним, але водночас типізованим. Соціолог, що описує тип суспільства, вчиняє так само: відбирає окремі риси, які вважає сутнісними або найхарактернішими, і посилює, загострює їх; риси ж, на його погляд, неістотні — відкидає. Виходить свідомо ідеалізована модель суспільства (античність, феодалізм, капіталізм тощо). За М. Вебером, усі категорії соціальних наук (як-от церква, ремесло, міське господарство) теж є не чим іншим, як ідеальними типами.

Ідеальний тип, дарма що спрощений і до певної міри штучний, відіграє важливу гносеологічну роль. Його «накладають» на соціальну дійсність і в такий спосіб виокремлюють сам об'єкт дослідження. Далі вчений виявляє, наскільки цей об'єкт є наближеним або віддаленим від ідеального типу. Якщо емпіричний матеріал різко не збігається з еталоном, це стимулює пошук причин, що викликали незбіг. Веберівський метод допомагає вченому орієнтуватися в розмаїтті соціальних подій і фактів, витлумачувати їхні сутність і культурний зміст, не вганяючи їх у якусь упереджену схему. В результаті картина суспільних явищ постає більш упорядкованою та осмисленою ⁴³.

Отже, в описаних у цій статті рівнів МС немає конкретних прообразів-носіїв серед реальних мовців. У своєму цілісному вигляді ці рівні є ідеальними, усередненими типами. Рівень МС — поняття не так онтологічне, як евристичне, що допомагає вивчати й типологізувати ставлення різних людей до мови та мовної дійсності.

У мовній історії різних народів є чимало прикладів протесту проти порушення мовних прав. Задля захисту мови учасники цих подій піддавали небезпеці свою свободу, а інколи — життя. Мову вони сприймали як непроминущу цінність, і це дає підстави впевнено розпізнати в них високий рівень МС.

Так, Грузія була однією з чотирьох радянських республік, у яких державність мови титульної нації була закріплена законодавчо. Однак проєкт нової Конституції Грузинської РСР, що з'явився навесні 1978 р., відповідної норми не містив. Це глибоко обурило суспільство, почалися стихійні демонстрації протесту. Напруга досягла апогею 14 квітня — в день, коли Верховна рада мала приймати Основний закон. Перед Тбіліським університетом зібралися десятки тисяч студентів із різних вишів. Вони читали вірші грузинських класиків, тримали гасла «Рідна мова!», які студентки медінституту написали губною помадою на своїх пошматованих халатах. Після мітингу велелюдна колона рушила до Будинку уряду, а до міста тим часом почали стягатися колони бронетехніки. Коли вже здавалося, що кровопролиття не минути, до натовпу вийшов керівник республіканської компартії Едуард Шеварднадзе й оголосив рішення парламенту відновити пункт про державність грузинської мови (напередодні це

⁴³ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи / Пер. з нім. — К., 1998. — С. 237–254.

питання йому вдалося узгодити з московським керівництвом)⁴⁴. Нині 14 квітня в країні відзначають День грузинської мови.

До Першої світової війни провінція Південний Тіроль належала Австро-Угорщині, а 1919 р. була анексована Італією. 86 % місцевих мешканців розмовляли німецькою мовою, і режим Б. Муссоліні заходився їх примусово асимілювати. Офіційною мовою стала італійська; німецькою можна було послуговуватися хіба що вдома, вивчали її таємно в «катакомбах» школах. Після падіння фашистського режиму південним тірольцям дозволили вживати рідну мову в громадському житті, але офіційною її не визнавали. Ті й далі почувалися чужинцями на власній землі. Прагнучи привернути увагу світу до своїх мовних проблем, місцеві активісти на чолі із Зешпом Кершбавмером наважилися вдатися до силових дій — підризу адміністративних будинків. Щоб уникнути жертв, робили це вночі, коли там майже нікого не було. 12 липня 1961 р. було підірвано 34 опори лінії електропередач, унаслідок чого знеструмилася велика промзона на півночі Італії. Ця дата ввійшла в історію як «Вогненна ніч». Зрештою, Рим був змушений піти на поступки й зробити німецьку офіційною мовою провінції. Дослідники вважають, що справедливе розв'язання проблеми мовних прав у Південному Тіролі — приклад для інших регіонів Європи, заселених нацменшинами⁴⁵.

Щоб не захочувати сіонізм і національну свідомість радянських євреїв, у СРСР з кінця 1960-х рр. неофіційно заборонили викладати іврит. Відтоді в різних містах, зокрема Києві, Харкові, Одесі, починають діяти підпільні курси цієї мови — ульпани. Заняття проводили в приватних помешканнях, де збиралося по кількадесят осіб. Послугувалися ізраїльськими підручниками, отриманими й розмноженими нелегально, а також дореволюційними виданнями. Влада відмовляла вчителів івritу в реєстрації, більше того — влаштовувала обшуки з вилученням навчальної літератури, залякувала й звільняла з роботи учнів. У першій половині 1980-х рр. під різними приводами (злісне хуліганство, зберігання зброї, наркотиків) було заарештовано кілька викладачів. Серед них — Ефраїм Холмянський, очільник таємної мережі викладання івritу в СРСР. Під час слідства й після вироку він голодував протягом 207 днів; в'язнична адміністрація застосовувала до нього карцер і штучне харчування. Перешкоди для викладання івritу в СРСР зникли лише наприкінці 1980-х рр.⁴⁶

Унаслідок розпаду 1947 р. Британської Індії постала держава Пакистан у складі двох географічно віддалених і етномовно відмінних земель. У Західному Пакистані переважала мова урду, у Східному — бенгальська. Наступного року уряд оголосив урду єдиною державною мовою на всій території країни. Було офіційно заявлено, що «урду, й тільки урду» втілює мусульманський дух, а незгодні з цим є «кворогами Пакистану». Рішення викликало різке невдоволення бенгальців, адже серед них цю мову розуміло не більше 2 %. Проте уряд не лише не врахував їхніх вимог, а й заборонив їм виступати, запровадивши воєнний стан. Та це не спинило масових заворушень. 21 лютого 1952 р. в Дакці під час розгону мирної демонстрації на підтримку бенгальської мови загинуло п'ятеро студентів. Кривава подія ще більше розпалала протестні настрої, які згодом переросли в «Мовний рух». 1956 р. після напруженого протистояння бенгальська мова врешті набула державного статусу. Мовний рух дав початок потужному національному рухові, що привів до утворення 1971 р. незалежної держави Бангладеш, — яскравий приклад того, як з МС виростає національна свідомість⁴⁷. На пошану загиблих студентів у Дакці встановлено пам'ятник, а 21 лютого країна відзначає День мучеників за мову. З 2000 р., за одностайним рішенням ЮНЕСКО, цього ж дня з метою захисту мовного розмаїття у світі відзначається Міжнародний день рідної мови.

Калуський інженер, колишній сталінський політв'язень Олекса Гірник гостро переймався пригнобленим становищем української мови. За кілька років таємно написав од руки близько тисячі листівок (у п'яти варіантах) проти російщення українців із цитатами Т. Г. Шевченка. 20 січня 1978 р., напередодні 60-х роковин проголошення незалежності України Центральною Радою, прибув на Тарасову гору. Вночі під посвист завірюхи він розкидав листівки, тричі

⁴⁴ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР : Новейший период. — М., 1992. — С. 84–85.

⁴⁵ Alcock A. E. From Tragedy to Triumph: the German Language in South Tyrol, 1922–2000 // National Varieties of German Outside Germany : A European Perspective / Ed. G. Hogan-Brun. — Bern ; New York, 2000. — P. 161–194.

⁴⁶ Докладніше див.: Белов (Элинсон) А. Рыцари иврита в бывшем Советском Союзе. — Иерусалим, 1998. — 384 с.; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К., 2000. — С. 376–377.

⁴⁷ Про мовний чинник у становленні незалежної Бангладеш ідеться в добре документованій монографії : Dil Anwar, Dil Afia. Bengali Language Movement to Bangladesh. — Lahore, 2000. — 743 р.

обійшов навколо пам'ятника Кобзареві, а тоді вилив на себе дві каністри з бензином і підпалився. Вранці його обгоріле тіло знайшов черговий міліціонер. Болісне самоспалення стало знаком протесту, своєрідним символом тих страждань, яких йому завдавали русифікація й поневолення української нації⁴⁸. Попри те, що мотиви й сам факт цієї трагедії було засекречено, звістка про подвиг українського патріота за кілька років потрапила до західних ЗМІ й стала відома світові. 2007 р. за проявлені мужність і самопожертву Олексі Гірникові посмертно присвоєне звання Героя України.

Як ми намагалися показати, поняття МС має неабиякий пізнавальний потенціал. Завдяки своїй змістовності, значній пояснювальній силі воно є зручним і перспективним для соціолінгвістики, теорії та історії літературних мов, загального мовознавства. Воно об'єднує в струнку систему цілу низку конкретніших мовознавчих понять і в майбутньому цілком може стати фундаментальним, навіть набути статусу лінгвістичної категорії. Утім, у явищі МС поки що більше недослідженого, ніж дослідженого. Потребують глибшого вивчення її стан і динаміка в регіонах України та в різних суспільних групах (вікових, статевих, професійних), поширеність стереотипів і забобонів щодо мови, історія МС українського народу. Окреме важливе завдання — намітити шляхи подолання мовного нігілізму, з'ясувати можливості цілеспрямованого формування високої МС.

P. O. SELIHEY

THE STRUCTURE AND TYPOLOGY OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

The article proposes the definition and outlines the structure of the notion «linguistic consciousness». Its significance as guarantee of linguistic stability and linguistic order in a state is emphasized. On basis of axiological criterion the typology of levels of linguistic consciousness is developed.

К е у в о р д с: linguistic consciousness, language as value, language standard, linguistic behavior, linguistic nihilism, linguistic rights and duties, language policy.

⁴⁸ Іщенко М. С. Спалився за Україну.— К., 2004.— С. 110.

ФОРМОСЕМАНТИЧНІ СПІВВІДНОШЕННЯ В ЛЕКСИЦІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ _____

На матеріалі фрагментів лексичних систем української, білоруської та російської мов проаналізовано спільні семантичні ознаки слів, поєднаних аналогічним фономорфологічним складом, та встановлено розбіжності, які найчастіше виявляються в одиницях формально диференційованого фонду.

Ключові слова: контрастивна лексикологія східнослов'янських мов, аломорфізм, ізоморфізм.

Починаючи з 70-х років минулого століття вітчизняне мовознавство в галузі контрастивних досліджень лексики, семантики та стилістики східнослов'янських мов, насамперед української та російської, збагатилося значними досягненнями. Про це свідчать фундаментальні колективні праці Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, обговорення проблеми на конференціях із зіставної семантики, що регулярно проводяться на базі Київського національного лінгвістичного університету і результати яких отримують висвітлення в спеціальних виданнях, окремі монографії та інші публікації в наукових часописах тощо¹. Але, попри наявні здобутки, подальше опрацювання мовних фактів у зіставному аспекті залишається актуальним: адже матеріал, який має бути проаналізований і яким живиться контрастивна лексикологія, є справді невичерпним, і кожне явище лексико-семантичної системи, залучене до розгляду, цінне не лише для підтвердження раніше отриманих висновків, а й для з'ясування певних нових, іще не розкритих закономірностей лексичних співвідношень на міжмовному рівні. Як слушно зазначив свого часу Р. О. Будагов у своїй оцінці стану наукового тлумачення семантики слова, абстрактні суперечки з цього приводу, які часто точаться поза багатоманітним матеріалом природних мов світу, не допомогли семасіології як лінгвістичній дисципліні. Між тим лінгвістична теорія тільки тоді стає плідною, коли вона виростає з практики дослідження різноманітних природних мов у всіх їхніх складнощах, а часом і суперечностях².

¹ Бублейник Л. В. Проблемы контрастивной лексикологии: украинский и русский языки. — Луцк, 1996. — 160 с.; Бублейник Л. В. Типологічні співвідношення в лексиці української та російської мов : Навч. посібник. — К., 1996. — 84 с.; Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. — К., 2004. — 326 с.; Сопоставительная стилистика русского и украинского языков / Г. П. Ижакевич, В. И. Кононенко, Н. Н. Пилинский, В. А. Сиротина / Отв. ред. В. И. Кононенко. — К., 1980. — 207 с.; Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология / Под ред. Г. П. Ижакевич. — К., 1991. — 382 с.

² Будагов Р. А. Типы соответствий между значениями слов в родственных языках // Будагов Р. А. Язык. История. Современность. — М., 1971. — С. 109.

Тема, обрана для дослідження, особливо важлива в наш час, коли явища глобалізації, дедалі більше охоплюючи різні сфери людської діяльності, не можуть не зачепити і розвиток національних мов, загрожуючи їм нівелюванням, стиранням індивідуальних особливостей у способі вираження мисленнєвого змісту. У цьому зв'язку можна припустити більшу ймовірність збереження змістової своєрідності в царині лексики зі специфічним фономорфологічним складом, лексики, яка не має прямих формальних відповідностей в інших мовах.

Роль звукової оболонки слова — зовнішньої його сторони — беззаперечна для формування ментального, змістового комплексу — сторони внутрішньої. Не випадково Д. М. Шмелєв убачав у єдності звукової оболонки запоруку семантичної єдності слова: «Саме мовна даність, — писав він, — те, що перед нами одна звукова одиниця, і є вирішальним аргументом на користь того, щоб уважати її одним словом»³. Завданням пропонованої статті є розгляд у контрастивному плані на матеріалі української, білоруської та російської мов деяких важливих аспектів зв'язку звучання з лексичним значенням.

Зіставлення близькоспоріднених східнослов'янських мов виявляє залежність ступеня семантичної подібності корелятивів від міри взаємної наближеності їхнього фономорфологічного складу. Лексика з гомогенним фономорфологічним складом дає більше підстав очікувати явищ значеннєвого ізоморфізму. І навпаки, змістову своєрідність репрезентують найчастіше лексеми, що утворюють зону фономорфологічної ідіоматики. Специфічність звукової оболонки, так чи інакше пов'язана з міжмовними семантичними розбіжностями, передбачає в іншій мові наявність лакун, неповну співвіднесеність міжмовних лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), розходження у структурі багатозначності, у статусі значень за способом їхнього зв'язку з дійсністю (*пряме чи переносне значення*), співвідношення самостійного значення з його іномовним корелятом, що сприймається як відтінок ЛСВ, граматичну та / або стилістичну своєрідність.

Що ж до лексем, які входять за ознакою фономорфологічного складу до спільного фонду всіх трьох зіставляваних мов (або двох із них), то вони звичайно характеризуються наявністю спільних ланок і в семантиці. Так, паралелізмом значень зближуються в цих мовах різнопрефіксальні дієслова з коренем *-повн-* (*-паўн-*, *-полн-*) та зворотні утворення від них: *заповнювати(ся) / заполнять(ся) / запаўняцца; наповнювати(ся) / наполнять(ся) / напаўняцца* тощо. Семантично зближуються і лексеми *цокати / цокать / цокаць* «утворювати своєрідні уривчасті звуки раптовим зіткненням різних твердих предметів або їх поверхонь» (СУМ⁴, XI, 243), які також належать до спільного східнослов'янського фонду; частково відокремлюється лише російське дієслово завдяки звуженості вживання — звичайно тільки про цокіт копит (МАС, 4, 648). Адекватність значень, у тому числі в характеристичних їхніх елементах, властива українському і білоруському корелятам *конати / канаць* «вмирати в муках».

У разі багатозначності корелятивів гомогенного фономорфологічного складу розбіжності стосуються головно ієрархії окремих значень, їхньої специфічної конфігурації, зумовленої тим поглядом, який у кожній мові визначає спосіб внутрішньослівної мотивації, структури співвідносних значень, що містять і спільні, і відмінні семи, ці, за висловом М. П. Кочергана, атоми, «з яких по-різ-

³ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). — М., 1973. — С. 75.

⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

ному комбінуються в різних мовах значення»⁵. Зіставний аналіз семного складу багатозначних лексичних корелятивів у близькоспоріднених східнослов'янських мовах, де представлено кількісно значний прошарок слів, які є конгруентними за своєю фономорфологічною структурою, характеризуються єдиним походженням і тому зближуються і значеннєво, виявляє різний ступінь розвитку в них спільних сем. Унаслідок подібних неповних розбіжностей різномовні багатозначні паралелі, формуючи повністю або частково різні синонімічні ряди, входять у відношення перетину (еквіполентності) або включення (привативної опозиції) семантичних зон. За відсутності деяких значень у фономорфологічному багатозначному кореляті (корелятах), що загалом співвідноситься зі своєю паралеллю в семантичній площині, спостерігається вираження цього значення іншими, синонімічними засобами або, при взаємовідношеннях перетину, за допомогою ЛСВ інших лексем, поза межами даної групи.

Обидва ці типи кореляцій — перетин і включення — можуть бути представлені у тристоронньому лексичному зіставленні, оцінку ефективності якого містять висновки, зроблені Т. О. Черниш в її історико-етимологічному аналізі гніздових об'єднань слов'янської лексики. Як довела дослідниця, такий аналіз дозволив «з'ясувати смислову динаміку уявлень, образів та ідей, пов'язаних із давніми коренями», простежити «лексичну реалізацію цих коренів»⁶. Подібні важливі результати, що характеризують розбіжності в семантичному потенціалі конгруентних лексем і завдяки цьому висвітлюють специфіку в кореляціях компонентів мовно-ментального комплексу, отримують і при синхронному зіставленні, яке обмежує себе описом сучасних мовних явищ, що, безперечно, мають помітні сліди розвитку попередніх епох.

Контрастивне вивчення лексики близькоспоріднених східнослов'янських мов виявляє в ній співвідношення — як головних — ізоморфних характеристик, яким підпорядковуються характеристики аломорфні. Так, семантична спільність, що не виключає часткової своєрідності другого плану, пов'язує слово *тлум* в українській і білоруській мовах (при лакуні в російській), де воно розвиває близькі значення, засновані на семі «чисельність», хоч їх реалізація не завжди збігається, як не збігається й ієрархія ЛСВ у структурі багатозначності. Так, в українській мові значення «натовп» є вихідним, тоді як у білоруській воно закінчує перелік ЛСВ; є й інші часткові розбіжності, які спричиняються своєрідним осмисленням спільної кількісної ознаки і приводять до утворення частково неадекватних ментальних комплексів, закріплених за міжмовними корелятами. Зокрема, в українській мові сема «чисельність» лежить в основі переносного відтінку значення — «скупчення, рій (про думки і т. ін.)» (СУМ, X, 155): «Ян Янович зосереджено слухав, напускаючи на обличчя тлум неабиякої зацікавленості. Чендей». У білоруському кореляті ця ознака отримує продовження — через проміжну ланку «сум'яття», у формуванні значення «одур»: «Нарэшце знік запал, знікла цікавасць, застаўся адзін балючы тлум у мазгах, быццам заліў нехта іх растопленим волавам. Зарэцкі» (ТСБМ, 5, 491).

Між українським і білоруським *дбати / дбаць* набагато більше точок дотику, ніж між ними, з одного боку, а з другого, — російським іноморфним еквівалентом *заботиться*, який співвідноситься за семантикою зі своїми паралелями

⁵ Кочерган М. П. Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження // Мовознавство. — 1996. — № 2–3. — С. 5.

⁶ Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід): Монографія. — К., 2003. — С. 5.

лише в загальному плані. Якщо його значення характеризується абстрактністю, передаючи внутрішнє переживання, неспокій, то український і білоруський кореляти зближуються між собою тим, що обидва ширше тлумачать вихідну ознаку здебільшого стосовно об'єктів, які становлять матеріальний добробут. Значення близькості української і білоруської лексем спостерігається й у наявності утворених на їхній основі спільних фразеологізмів, які реалізують наведений ЛСВ, що характеризується більшою конкретністю, пор.: укр. *Як дбаєш, так і маєш*; бр. *Хто дбає, той і має*. У цьому ж напрямку розвивається і семантичне перенесення, яке поширюється на залежний компонент українського фразеологізму *придбати глузд*: «[Кочубеїха:] *А ти ще й досі глузду не придбав*» (Л. Старицька-Черняхівська).

Подібний тип співвідношень ілюструється також зв'язками фonomорфологічно спільних для української та білоруської мов *схибити / схібіць*, які демонструють і досить виразні перегуки в значеннях «не влучити, схибити», переносне «помилитися». У російській мові лакуна в ланці формальних відповідників не дає підстав закріпити аналогічний значеннєвий комплекс за якимось одним лінійним корелятом. Порівняймо також семантично і формально спільні для російської і білоруської мов *частить / часціць* «дуже швидко здійснювати якісь рухи», при лакуні в українській лексичній системі.

В ідіоматичній зоні кореляцій перебувають слова, які не мають за ознакою фonomорфологічного складу аналогів в інших мовах, що спричиняє відсутність у них прямих, лінійних семантичних (формосемантичних) еквівалентів, через що відповідне значення передається іншими засобами, у тому числі описовими зворотами. Цей тип «нульових» еквівалентів представлено у співвідношенні укр. *дармувати*, своєрідного в комплексі різних своїх значень, які реалізують семи, пов'язані з відсутністю діяльності: «нічого не робити, гаяти час, бути в бездіяльності (сидіти, ходити без діла)». Його частковими семантичними відповідниками є російське, більш узагальнене *бездельничать* та білоруське *гультайваць* (про людину), однак в останніх не фіксуються безеквівалентні ЛСВ української лексеми: «не використовуватися, лежати без діла (про неживі речі)» (СУМ, II, 213; пор. УРС, I, 381–382). До цього типу належать також кореляції українського *затамувати*, з широким спектром значень, що характеризують дії, спрямовані на реалії навколишнього середовища (*затамувати потік*) або на фізіологічні та психологічні стани суб'єкта (*затамувати кров, подих; почуття страху*). У білоруській та російській мовах тут спостерігається більша широта іноморфемних відповідників, з іншим групуванням їхніх лексико-семантичних варіантів, але з більшим ступенем вираженості паралелізму в полісемічній ієрархії: *остановить (поток, кровь), затаить (дыхание), подавить, заглушит (страх)*; пор. *спыняць (кроу), затаіць (дых, дух), заглушыць (гора)*.

Змістова своєрідність часто характеризує унікальні за фonomорфологічним складом «вторинні», експресивні компоненти синонімічного ряду, які специфікують узагальнену семантику домінанти. Ускладнення додатковими семами, що перебувають поза прямою кореляцією в зіставлюваних мовах, стосується інтенсифікації основної ознаки за рахунок кількісних складників, які не зачіпають предметно-логічного ядра значення. Подібні співвідношення ілюструються укр. *цебеніти* — рос. *сильно литься*, бр. *моцна ліцца*; бр. *шыбаваць* — рос. *быстро идти, двигаться*, укр. *швидко іти, рухатися*. Додаткові семи в значеннях дієслів виникають унаслідок об'єктної специфікації, яка виявляється у звуженні позицій в актантних рамках, пор. бр. *зарунець* (про вруна), *затахкаць* (про серцебиття).

Фономорфологічна унікальність може характеризувати симетрично, у співвідносних позиціях, усі зіставлявані мови; за відсутності ж іномовних ідіоматичних паралелей спостерігається співвідношення з лакунами або із семантично неповними еквівалентами, які часто використовуються в перекладах у ролі контекстуальних засобів компенсації. Формальна своєрідність виявляється й у лексемах, значення яких у відомій класифікації В. В. Виноградова отримали найменування зв'язаних. Окремий тип кореляцій формується тоді, коли статус зв'язаності однаковою мірою зберігається за всіма співвіднесеними одиницями, знаходячи відображення в усіх мовах; розбіжності стосуються лише дещо більшого обсягу сполучуваності стрижневої лексеми в деяких із них, пор. укр. *стенути*, *знизати* (плечима); рос. *пожать* (плечами); бр. *сцепануць* (галавой, частіше *плячыма*).

Однак симетричність відображення в усіх зіставляваних лексико-семантичних системах статусу зв'язаності значень спільних семантичних корелятивів спостерігається не завжди: у кореляціях слів із гетерогенним фономорфологічним складом представлено випадки співвідношення зв'язаного значення з вільними в інших мовах. Проте важливо, що так чи інакше певна специфікація значення та / або вживання все ж таки наявні в цій лексичній групі. Так, моносемантичне укр. *скресати* «звільнятися від криги (про річки, озера і т. ін.)» (СУМ, IX, 315) співвідноситься в російській та білоруській мовах з лексемами, що не мають обмежень у сполучуваності: *вскрыться*, *тронуться*; *пачацца* (явище скресання криги номінується словами з широкою семантикою і вільним уживанням). Цікаво, що семантична специфіка українського дієслова своєрідно віддзеркалюється в обох його іномовних корелятах, хоч і виражається на інших мовних рівнях: у російського слова *тронуться* спостерігається граматична дефектність (у наведеному значенні дієслово позбавлене видової паралелі), що ж до білоруської мови, то в ній узагалі фіксується лакуна, яка заміщується описовим зворотом.

Водночас зазначимо, що точніше виражена взаємозалежність своєрідних ознак двох рівнів — семантичного і фономорфологічного — не характерна для лексем, утворених шляхом калькування. Використання національно-специфічних звукових оболонок для поморфемного перекладу не перешкоджає збереженню первісно закладеної в штучно утворених словах змістової адекватності, яка, до того ж, виявляється в мірі, максимально можливій для різних мовних систем.

Важливим аспектом контрастивних лексикологічних досліджень є з'ясування ступеня полісемантичності міжмовних корелятивів. Показовим у цьому плані для висвітлення способів внутрішньомовної організації лексичної системи є зіставлення обсягів значенневих полів, що покриваються різномовними еквівалентами. Семантичне навантаження на слово є прямо пропорційним до обсягу тих реалій дійсності, які ним номінуються. Так, досить частотними є випадки, коли білоруські лексеми, що входять за своїм фономорфологічним складом до спільного східнослов'янського фонду, виявляють ширший значенневий потенціал. Більша міра розгалуженості семантичного простору характеризує вживання білоруського *пакінуць*, яке, відповідно, вирізняється більшою розвиненістю внутрішньої структури, ніж його український та російський кореляти *покинути*, *покинуть*.

Унаслідок перерозподілу семантичного обсягу лексичних корелятив змінюється обсяг їхньої сполучуваності, для якої характерна відносна деталізація або ж, навпаки, генералізація. Відповідно варіюється і склад синонімічних угруповань домінантних лексем.

Зіставний лексико-семантичний аналіз близькоспоріднених мов виявляє головні, типові риси та специфічні особливості, що характеризуються як периферійні. Міжмовні, загалом еквівалентні полісеманти можуть збігатися в порівнюваних мовах в основних значеннях, розрізняючись похідними. Регулярною на міжмовному рівні, передусім для слів з гетерогенним фомоморфологічним складом, слід визнати *відсутність* однотипності кореляцій, тобто неускладнених лінійних співвідношень, які могли б виявитися в накладанні різномовних еквівалентів, і *наявність* семантичної та стилістичної диференціації, вираженої різною мірою. Зауважимо, що ознаки семантичної обмеженості / необмеженості (повноти / неповноти), виділені при цьому, належать до умовних категорій, оскільки репрезентовані лише на контрастивному рівні і, отже, виступають як відносні; подібні ознаки осмислюються як внутрішньосистемні характеристики і через це можуть бути адекватно оцінені лише в межах однієї мови.

Полісемантичність на міжмовному рівні поєднується з поліфункціональністю. Міжмовна ідіоматика в галузі лексики загалом не вичерпується неповним збігом у лексикографічному тлумаченні співвідносних полісемантів та на рівні їхніх окремих ЛСВ. Дуже часто в близькоспоріднених мовах можна виявити неможливість взаємозаміни корелятивів в однотипних контекстах та словосполучах або їхнього автоматичного підставлення в перекладах. Інакше кажучи, стає типовою асиметрія в лексичній сполучуваності навіть за умови семантичної адекватності міжмовних еквівалентів. Подібна специфіка пояснюється втручанням прагматичного чинника, про дію якого пише Л. О. Новиков, виділяючи особливий тип значення — сигматичний, або ситуативний. Міжмовні розбіжності в реалізації цього різновиду значення виникають унаслідок неоднакового характеру «відображення контексту ситуації в контексті вживання лексичних одиниць відповідно до тієї чи іншої настанови мовця <...> для вираження певного змісту»⁷. Отже, у зіставленні стає важливим контекстуально-ситуативний аналіз, що уможливлює висвітлення відтінкових розбіжностей у загалом спільному лексичному масиві, у корпусі фомоморфологічних відповідників, поєднаних спільним поняттєвим, мисленнєвим змістом. Значущим слід визнати розгляд таких контекстуальних актуалізаторів, уживання яких зумовлюється асоціативною специфікою еквівалентів і репрезентує її.

Зіставний розгляд лексичного масиву та його фрагментів має стати також предметом лінгвокультурного аналізу, який, зокрема, ставить на меті з'ясування в одному з типів мовних одиниць, а саме у словах і виразах побутового мовлення, в основному питомого походження⁸, тих конотативних, образно-асоціативних співзначень, що зумовлені різними внутрішньо- та екстралінгвістичними чинниками й особливо актуальні для художнього стилю. Мовна реалізація понять дозволяє окреслити в найважливіших параметрах картину лінгвістично освоєного світу, своєрідність способу його освоєння. Коли йдеться про асоціативні, оцінні, вторинні обертони в слові, то навіть у близькоспоріднених мовах відзначаються розбіжності в осмисленні та сприйнятті явищ дійсності, «внутрішньої логіки діяльності мови», за висловом Т. О. Черниш, і тим самим — в утворенні лінгвокультурних концептів. Так, полісемантичне російське дієслово *жалеть* ускладнене в обласному мовленні значенням «любить», семантична структура якого та оцінний ореол успадковуються в народнорозмовному мовленні похідним іменником *жалость*; в українській мові, як і в білоруській, цей

⁷ Новиков Л. А. Семантика русского языка : Учеб. пособие. — М., 1982. — С. 105.

⁸ Див.: Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — М., 2004. — С. 103.

лексико-семантичний варіант не зареєстровано. Отже, *жалость* увіходить до списку компонентів російської національно-культурної концептосфери; значущими тут стають відмінні семантичні відтінки, які іноді в поверховому, практичному підході є прихованими, важко вловлюваними.

Зіставлення явищ, що диференціюють семантичні системи різних мов, у тому числі близькоспоріднених, зокрема з'ясування того, наскільки аналогічно чи, навпаки, специфічно представлений в їх лексичних відповідниках набір сем, дасть показовий матеріал для глибшого розгляду лінгвофілософських проблем, які пов'язані з виявом антропоцентризму в мові і розв'язання яких сприятиме ґрунтовному поясненню логіки людського мислення, відображеного в лексичній системі мовного осмислення світу⁹.

Подальші контрастивні студії мають охопити значний масив мовних одиниць, розгляд яких уможливить уникнення схематизації, надуманих абстрактних моделей, не підкріплених фактами живого життя мови, і забезпечить подальше опрацювання типології міжмовних кореляцій.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

МАС — Словарь русского языка : В 4 т. — М., 1981–1984.

СУМ — Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980.

ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. — Мінск, 1977–1984.

УРС — Українсько-російський словник : У 6 т. — К., 1953–1963.

(Луцьк)

L. V. BUBLEINYK

CORRELATION OF SEMANTICS AND FORM IN THE EAST-SLAVONIC LANGUAGES VOCABULARY

Taking into consideration fragments of lexical systems of Ukrainian, Byelorussian and Russian language, the author analysed common semantic features of the words having similar phonomorphological structure and determined discrepancies which are most often revealed in units of formally differentiating bulk.

Key words: allomorphic, differentiation, equivalent, isomorphous, correlation.

⁹ Див.: Терехова С. І. Система просторових, часових та особових координат у їх мовній реалізації (на матеріалі української, російської та англійської мов) : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук.— К, 2009.— С. 1.

ВІДБИТТЯ ГОВОРІВ У МОВІ ТВОРІВ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

У статті розглядається мова творів Юрія Федьковича з погляду використання в ній фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних діалектизмів.

Ключові слова: фонетична риса, граматична форма, словосполучка, говіркове слово.

Видатний письменник ХІХ ст. Юрій Федькович (Осип-Юрій Гординський, 1834–1888 рр.) в історії української літератури й літературної мови посів вагоме місце. З погляду мовотворчості це одна з найоригінальніших постатей в українській літературі¹. Він народився в селі Сторонець-Путилів (тепер селище Путила Вижицького району Чернівецької області), яке розташоване на межі між гуцульським і буковинським говорами південно-західного наріччя. Учився в приватній початковій школі в сусідньому селі Киселиці, потім у німецькій школі в Чернівцях. Чотирнадцятилітнім виїхав до Молдавії, де проходив землемірську практику в м. Ясси і аптекарську в м. Нямц. У 1852 р. переїхав до Чернівців, вступив до австрійської армії, у якій перебував до 1863 р., 1859 р. разом зі своїм полком побував в Італії. Звільнившись з війська, до 1872 р. жив у рідному селі, займаючись громадською і творчою діяльністю, а також педагогічною практикою. У 1872 р. письменник виїхав до Львова, де працював у «Просвіті». З 1876 р. до кінця своїх днів Ю. Федькович жив у Чернівцях.

Художні твори письменник почав писати німецькою мовою, та й на пізнішому етапі звертався до неї, проте головною в його творчості постає рідна мова. До його творчої спадщини українською мовою належать численні вірші, зокрема збірки «Поезії Іосифа Федьковича», «Дикі думи», поеми «Новобранчик», «Дезертир», «Лук'ян Кобилиця», оповідання «Таліанка», «Жовнярка», «Побратим», «Штефан Славич», «Сафат Зінич», «Дністрові кручі», «Хто винен», «Серце не навчити», «Безталанне закохання», «Стрілець», «Співанка», «Кобзар і жовняри», «Опришок», «Панич», «Лелії могила, або Довбушів скарб», «Максим Чудатий», казки «Чортівська бочка», «Бідолашко», «Від чого море солоне», «Глого-рожечка», «Золота кісочка», «Голодний чорт, або дорога до пекла», «Іголка-угорка тонесенькая», «Хитрий кравець», «Адам і Єва», «Підмінче», жарти «Нікс», «Дурний гуцуляк», «Чудатий кінь», повісті «Люба-згуба», «Три, як рідні брати», драматичні твори «Довбуш», «Мазепа», «Хмельницький», «Керманич», «Так вам треба», «Як козам роги вправляють», «Запечатаний двірник», переклади «Слова о полку Ігоревім», драм Шекспіра, а також шкільний підручник з української мови «Буквар».

¹ Франко І. Твори : В 20 т.— К., 1955.— Т. 17.— С. 201–203.

Уся творчість Юрія Федьковича щодо образних художніх засобів базується на живомовних і фольклорних джерелах. Для забезпечення художності й лаконічності вислову, якими характеризуються твори письменника, він майстерно використовував народнорозмовні й фольклорні джерела і в поезії, і в прозі, і в драматургії. Народнорозмовні вислови роблять поетичну мову Ю. Федьковича мелодійною та емоційно забарвленою². Використання розмовних і фольклорних елементів письменник поєднував із продовженням західноукраїнської мовної традиції і наслідуванням мовної практики східноукраїнських письменників, передусім Т. Шевченка. Мова творів Ю. Федьковича виявляє прагнення до уніфікації східноукраїнського й західноукраїнського варіантів тогочасної української літературної мови.

У своїй мовотворчості Ю. Федькович широко використовував рідні йому говірки. Гуцульський і буковинський говори загалом близькі й розмежовуються невиразно. Відображення їх у мові творів Ю. Федьковича, за тодішніх умов розвитку літературної мови в західній Україні, слід визнати природним і закономірним. Варто зазначити, що до Ю. Федьковича гуцульський і буковинський говори в західноукраїнському варіанті літературної мови представлені слабо, найвиразнішими в західноукраїнській літературній мові на народній основі до того були наддністрянські говіркові риси. Діалектні елементи спостерігаються в поетичних, прозових, драматичних творах і в листах Ю. Федьковича приблизно однаковою мірою. Гуцульські й буковинські говіркові риси письменник використовував стихійно, без спеціальної стилістичної настанови. Діалектизми однаково наявні як в авторській мові, так і в мові персонажів. Діалектні елементи в мові творів письменника утворюють сплав з тодішніми західноукраїнським і східноукраїнським варіантами літературної мови. Незважаючи на те, що в мові письменника багато елементів східноукраїнського варіанта літературної мови, завдяки діалектизмам мову його творів загалом відносять до західноукраїнського варіанта. У ній відображені фонетичні, граматичні й лексичні говіркові особливості, але кожний структурний рівень у дечому виявляється по-особливому. Послідовно діалектні елементи письменник використовував у сфері побутової лексики, що нею позначалися реалії повсякденного життя гуцулів і буковинців. Для таких слів літературних відповідників не було або Ю. Федькович їх не знав. Граматичні діалектні риси письменник найчастіше чергував з їхніми відповідниками в західноукраїнській і східноукраїнській літературній мові. Уживання фонетичних діалектизмів у мові творів Ю. Федьковича теж характеризується непослідовністю, до того ж фонетичні діалектні риси часто зневиразнюються особливостями тодішнього правопису. Слід мати на увазі, що в різних виданнях творів письменника фонетичні й деякі морфологічні діалектні риси нівелювалися редакторами й видавцями.

З діалектних явищ, що фіксуються в мові творів Ю. Федьковича, більшість належить до гуцульського й буковинського говорів, проте певна кількість їх походить з інших південно-західних говорів, зокрема з покутського, наддністрянського та з карпатських — бойківського й закарпатського. Діалектні риси не гуцульського й буковинського говорів письменник переймав не стільки безпосередньо з живої мови, скільки із західноукраїнського варіанта літературної мови як його органічної складової частини.

Мовні явища у творах Ю. Федьковича сприймаються як діалектизми з погляду норм сучасної літературної мови. Письменник відповідні мовні риси розглядав як складову й невід'ємну частину тодішньої літературної мови на народній основі. Діалектні елементи він використовував з метою зробити їх надбанням

² Курс історії української літературної мови.— К., 1958.— Т. 1.— С. 326.

літературної мови. Завдяки талантові Ю. Федьковича діалектизми в мові його творів сприймаються як мовно-художні засоби; незважаючи на їх численність, твори письменника легко читаються представниками всіх етнічних районів України.

До фонетичних діалектних рис у мові творів Ю. Федьковича належать:

1) вживання голосного [о] замість [і] (*зорниця, сльозонька, войсько, покойний, возьми, жалосливо*), замість [є] (*всьо, сухонький, тихонько*), замість [а] (*богач, сотона, змогатися*), замість [у] (*одовиця, побліка, сопруга, польовання, ковати*);

2) [і] замість [о] (*воріг, нарід, вірли, помір, присьба, крів, готів, післати, пібратися, пімститись, прігнати, піб'є, пімремо*), замість [є] (*ангіл, мід, перстінь, учитіль, потріба, сонічко, прагніння, поберіже, щебітливий*), замість [и] (*осіка, тривога, глибокий, кривавий*), замість [у] (*мібіть*), замість [а] після м'яких приголосних та [й] (*десять, дванацять, длі, задлі, боїзнь*);

3) [є] замість [а] (*зезулька, залізний*), замість [а] після м'яких приголосних (*прєжа, здоров'є, зіле, каміне, піре, пташе, убране, щастє, щене, листєчко, каменій, вісімдесят, взети, легти, стрілети*), замість [а] після [й] (*єма, екій, ек*), замість [і] (*заверуха, сем'я, слезний, слезно*), замість [о] (*деготь, слеза, цего, все-го, до него, в нему, сьогодні*), замість [о] після шиплячих приголосних (*шестий, чему, вчера, вечером*);

4) [а] замість [и] (*відпочати*), замість [і] (*жовняр, кортати*), замість [о] (*атаман*), [и] замість [о] (*лижка, тиму*), [у] замість [и] (*ящурка, глибокий*), замість [і] (*цюлувати*), замість [о] (*коруна, кордун, нута, пруба*);

5) звукосполучення [єр] відповідно до нормативного [ри] (*керниця, кервавий*);

6) скорочення голосних у початкових складах слів (*йгра, вна, вно, вни, вбох «бох», йкийсь, вбіймати, вбернути, вповідати*);

7) відпадиння голосного [і] на початку слів (*ржа, сторія*);

8) відсутність протетичного приголосного перед голосними [о], [у] (*огонь, она, оно, острый, осьмий, озьму; улица, ухо, узкий*);

9) приголосний [в] замість [л] у кінці складів (*стів, орев, горівка, фіявка*);

10) м'якість шиплячих приголосних (*жеба, душе, шьо*);

11) м'якість приголосного [р] замість твердого (*богатирь, поштарь, тягарь, звірь, дохторям*);

12) твердість приголосного [ц] у кінці слів та перед голосними [а], [у] (*хлопец, вулиця, серцу*);

13) твердий [с] у суфіксі -ський (*руський, молдавський, московський, райський*);

14) перехід м'якого приголосного [г] в [д] (*ледінь, ділетка*); а [т] в [к] (*кліти «тліти»*);

15) відсутність епентетичного [л] на місці давніх м'яких губних приголосних у дієслівних формах (*затоп'яти, лов'ю, лов'ять, люб'ю, люб'ять, роб'ю, роб'ять, тям'ю, тям'ять, портаф'ю, утоп'юся*);

16) відсутність подвоєння приголосних у формах іменників середнього роду (*весіля, збіжя, кохання, снідання; волосє, зіле, житеє, каміне*);

17) звукосполучення [стн] замість [сн] (*устний, жалостливо*);

18) приголосний [в] замість [г] (*воробець*), [г] замість [ж] (*калюга*), [д] замість [н] (*кождий*), замість [т] (*задопаний*), [дж] замість [ч] (*джума*), [ж] замість [з] (*железний*), [й] замість [р] (*маймур*), [с] замість [з] (*присьба*), [т] замість [ч] (*неминутий*), [ф] замість [п] (*потрафити*), [х] замість [г] (*ланцюх*), [ц] замість [ч] (*рацки*), [ч] замість [н] (*смутий*), замість [ц] (*чівка*).

Словотвірні діалектизми в мові творів Ю. Федьковича стосуються різних частин мови. Найбільше їх серед іменників:

бадечко «батько», братчик «братик», братьо «брат», вибранчик «новобранець», воєвод «воєвода», гобулко «голубок», єдинчук «одинак», єнорал «генерал», забаг «бажання», кавуш «ківш», кайдан «кайдани», кар «карась», кедрев «кедрина», крикливець «крикун», кріль «король», ліварник «лірник», медвідь «ведмідь», мішук «міщанин», нуд «нудьга», огальон «галун», парамін «пергамен», плінник «половнянин», позір «погляд», половинь «полом'я», попах «запах», скрипичник «скрипаль», служалий «службовець», сокілко «соколик», таліян «італієць», трут «трутень», франк «француз», хло «хлопець», чагір «чагарник», череп «черепки», чупер «чуприна», шкорпій «скорпіон», ярем «ярмо», завідця «завідувач», петропопа «протопоп», пуга «пугач», галиця «галка», дивниця «дивина», жсажда, зажда «жадоба», жура «журба», закуція «екзекуція», запороха «порошина», квіта «квітка», керва «кров», кияня «кирка», кізлиця «коза», колотнуха «колотнеча», люба «любов», матірка «мати», паруна «пара», принцеца, принциза «принцеса», сваркітня «сварка», стариця «старі люди», таліянка «італійка», треба «потреба», трунва «труна», факля «факел», фаля «хвиля», царівочка «царівна», голов «голова», одінь «одіння», погінь «погоня», вороб'ятко «горобень», зіленцьо, зілесенько «зіллячко», імено «ім'я», костро «костер», смерече «смереки», соловіє «соловей», вдвір'я «подвір'я», зачаття «початок», староцинне «старостування», ізорці «взірці», порошиниці «порохівниці», сербани «сербини».

До прикметникових словотвірних діалектизмів належать: *гордливий* «гордий», *жартобливий* «жартівливий», *женихливий* «готовий женитися», *змінчивий* «мінливий», *кремський* «кремезний», *лебедій* «лебединий», *маймурний* «мармуровий», *нечасовий* «передчасний», *обоюдий* «обоюдний», *однакий* «однаковий», *опалистий* «запальний», *полохий* «полохливий», *радний* «радий», *романовий* «романський (італійський)», *соромижлевий* «соромливий», *чудатий* «чудацький».

Системний словотвірний діалектизм у мові творів Ю. Федьковича становить творення вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників за допомогою префікса *май-* (*майвищий, майвище*).

У мові художніх творів письменника чимало дієслівних словотвірних діалектизмів: *бічи* «бігти», *виймити* «вийняти», *вирікати* «дорікати», *гути* «гудіти», *займити* «зайняти», *закирвати* «заробити кривавим потом», *здячитися* «подякувати», *казувати* «казати», *насьміватися* «насміхатися», *осаміти* «осамотіти», *осердитися* «розсердитися», *перепередити* «випередити», *покітити* «помітити», *попіснати* «поспати», *приймитися* «прийнятися», *роблювати* «виробляти», *рути* «ревіти», *стрільчити* «стріляти», *торабити* «торочити», *укоїти* «заспокоїти», *ходжувати* «ходити». Наявні словотвірні діалектизми і серед дієприкметників: *шуйстрований* «муштрований», *обчарований* «зачарований».

До прислівникових словотвірних діалектизмів належать форми: *взадар* «даремно», *відскоки* «вскач», *вільше* «вільніше», *вірне* «вірно», *всігда* «завжди», *встріть* «назустріч», *всюда* «всюди», *горі* «вгору», *далій* «дальше», *далічко* «далеко», *діправди* «справді», *долі* «додолу», *домів* «додому», *допевно* «напевно», *доста* «досить», *дось* «досі», *зимі* «зимою», *кінці* «вкінці», *куда* «куди», *літі* «літом», *мабути* «мабуть», *мож* «можна», *навкірки* «наперекір», *нігде* «ніде», *однако* «однаково», *оногда* «іноді», *осігда* «завжди», *позавстрію* «позавтра», *посполом* «посполу», *принайме* «принаймні», *сегодне, сегодни* «сьогодні», *сердечне* «сердечно», *тамки* «там», *тогід* «тоді», *тра, тре* «треба», *трібно* «потрібно», *туда* «туди», *ту, тутки* «тут», *увесні, увесну* «весною», *усігда* «завжди», *чимного* «чимало», *чось* «чомусь», *щире* «щиро».

Зустрічаються словотвірні діалектизми серед прийменників (*мість* «замість», *оперед* «перед») та часток (*предсе, претці, преці* «прецінь»).

У галузі словозміни в мові творів Ю. Федьковича наявні діалектні форми:

1) дав. і місц. відм. одн. іменників жін. і середн. роду з м'якими приголосними основи на *-и* замість *-і* (*земли, воли, на поли*);

2) оруд. відм. одн. іменників, прикметників, займенників і числівників жін. роду на *-ов, -ев* (з *тов мойов райсков пташков, першов нашов писательков, сво-*

йов ласков, нічов, також тобов, особов; гостев, гуслев, піснев, світлицев, шаблев, совістев, солев);

3) ця ж форма на **-ойов, -ойєв** (жонойов, пляшкоюов, дорогоюов, здорово-йов, також мноюов, тобоюов; вишнейов, душейов, попадейов, моєйов);

4) наз. відм. мн. іменників чол. роду на **-є** (бояре, жовняре, косаре, лікаре, пушкаре, також люде, слов'яне);

5) наз. відм. мн. іменників чол. роду на **-ове** (вірлове, вітрове, димове, снове, царове);

6) двоїнні форми іменників жіп. і середп. роду (дві березі, дівці, дорозі, капельці, могили, музиці, нозі, сиротині; селі, слові, оці);

7) род. відм. мн. іменників чол. і жіп. роду на **-ий** (братий, звірий, лікарій, цвинтарій, гроший; корозвий, сльозий, пісний);

8) дав. відм. мн. іменників на **-ем** (людем, дітем);

9) місц. відм. мн. іменників на **-єх** (людєх, Чернівцєх);

10) всі прикметники твердої групи (вечірний, господний, крайний, порожний, синий);

11) епклітичні форми особових і зворотного займенників (мє «мене», тє «тебе», сє «себе», мє «мені», тє «тобі», сє «собі»);

12) скорочені форми особових, питальних і заперечних займенників (го «його», му «йому», ї «їй», чо «чого», «чому», нічо «нічого», нич «ніщо»);

13) редупліковані форми вказівних займенників (сєсь, сєся, сєсе, сєсі, тот, тота, тоте, тоті) та складні форми (тамтой, тамта, тамте, тамті);

14) форми дієслів І дієвідміни в однині типу знам, знаш, знат, думам, думаш, думат;

15) складні дієслівні форми минулого часу із залишком давнього перфекта (найшов-єм, ще-м не думав, де-м був, волів-бись, ти-сь покинув, зробив-єсь, пропала-єс, ви-сте колисали);

16) зворотні форми дієслів з часткою **-си** (задумавси, заплакавси, напивси, сперси, не журиси, подивиси, не противси, то си минуло);

17) форми 3-ї ос. одн. зворотних дієслів на **-єсь** (здаєсь, лишаєсь, обертаєсь, пишаєсь, розгортаєсь, цураєсь);

18) препозитивне вживання зворотної частки в дієслівних формах (сє кло-ниш, сє ліє, сє взєли, сє відозвала, си вкрило, си повернемо);

19) форми дієслів 3-ї ос. мн. II дієвідміни без кінцевого **-ть** (вони викуп'є, го-воря, гомонє, заводє, дзвонє, клонє, летє, мує, носє, приходє, проє, пустє, схо-дє, шум'є; носє, родє);

20) дієслівні форми майбутнього часу в сполученні інфінітива з формами допоміжного дієслова му, меш, ме, мем, мете, муть (му ходити, меш вірити, ме трепетатись, мем балакати, муть сє подобати) поряд із формами допоміжно-го дієслова бути при колишньому дієприкметнику (буду ходив, будемо си ви-діли, будем спочивали, будуть крили);

21) форми дієслів умовного способу з часткою **бих**, що походить з форми колишнього аориста від дієслова бути (хоть мав бих в могилі пріти, все бих сє ди-вила, то бих упав, бих вас не видів, хоть бих знав, чи бих мала таїтисє, ми бих поробили, бих си научив, я тебе бих мав лишити);

22) сурядні й підрядні сполучники: ба «і», «та», «то», ци «чи», абих, би «щоб», гейби «наче», «немов», коби «якби», «щоб», нім «поки», сли «якщо».

Синтаксичні діалектні риси в мові творів Ю. Федьковича передаються: кон-струкціями з давальним відмінком належності (брови їй чорні, дві му дівці на ко-лінах, єму рушницє у руці, личко му марне); конструкціями з називним відмінком іменників замість орудного (воркуєш з голуби, гарячими сльози зрошаю я розжі, з

соколи в самборах полюси); словосполученням *втечи когось* «втєкти від когось»; сполученням прийменників *д, к* з іменниками і займенниками у формі давального відмінка (*д братові, д нені, д хаті, д вам, к столові*); сполученням прийменника *о* з місцевим відмінком іменників (*о Івані, о землі, о нені, о слові, о бісурманах*); сполученням прийменника *над* з іменником у називному відмінку (*він капітан над пушкаре*); словосполученням із прийменником *на* у значенні «до», «про» (*будьте на мене ласкаві, не забувайте на мене*); словосполученням із прийменником *в* у значенні «за» (*в добрі гроші*); словосполученнями з числівниками (*два люде, по десять роках, вісім рік* «вісім років»).

У мові творів Ю. Федьковича дуже багато лексичних діалектизмів. Наводити їх повністю зайняло б багато місця. В основному вони пояснені в одному з видань творів письменника³.

Найбільше говіркових слів Ю. Федькович уживає при змалюванні побуту й сільської виробничої діяльності:

барда «тєслярська сокира», *бербениця* «дерев'яна посудина», *берівка* «барильце», *бєсаги* «торба», *бланы* «гуцульський кожух», *ботелев* «жолотівка для збивання масла», *брай* «прилад для збивання бринзи», *бухня* «убога хата», *ватер* «гуцульське шатро», *ватра, ватрак* «вогнище», *вікар* «сухий сир», *гачі* «штани», *гирба* «люлька», *горботка* «плахта», «запаска», *гугля* «верхній суконний одяг», *дараба* «пліт з дерев'яних колод», *джерга* «ковдра», *дзер* «сироватка», *дзьобня* «торба», *драпак* «віник», *земник* «льох», *кабат* «куртка», *каманак* «гуцульська шапка», *камеша* «сорочка», *карманець* «гаманець», *киржа* «пастуша палиця», *кінва* «відро», *кланя* «півкопа», *клевець* «молоток», *кліть* «комора», *колешина* «стайня», *кочило* «клубок», *кресак, кресаня* «бриль», *курмей* «налигач», *куфа* «бочка», *лавич* «покутня стіна», *ліска* «ворота», *лудина* «одежина», *лудіне* «святкове убрання», *маглівниця* «рубель», *манатка* «хустина», *махталь* «моток нитю», *обарінок* «бублик», *одая* «загін для худоби», *орть* «покривало», *паларія* «капельох», *пометиня* «сміття», *ракви* «посудина на масло», *росішки* «дерев'яні вила», *салаш* «хата», «дім», *стрикуша* «сокира», *судник* «посуд», *тачівка* «качалка», *терхи* «пакунки», *товівка* «торбинка», *трифа* «січка», *трови* «полювання», *халаш* «хата», *чепіль* «тупий ніж», *чірок* «куліш», *шура* «сарай», *бричитися* «голитися», *буришкати* «двигати», *гайтувати* «полювати», *доматарувати* «господарювати», *зубеляти* «нуздати» та ін.

Часто в мові письменника діалектними виступають назви тварин і птиці: *дроб'єта* «вівці», *жерва* «дикий пес», *тулак* «вовчення», «ведмежа», *виза* «риба», *в'язя, яза, гашечка* «гадюка», *гадьярка* «змія», *буркун* «голуб», *дузі, дузіньки* «голуби», *кавка* «ворона», *кругав'я, половик* «яструб», *пантарка* «цесарка», *кукул* «зозуля-самець», *трых* «індик»; рослин і дерев: *дівина* «рослина», *бриндуші* «перші весняні квіти», *змайовина, зродзіля* «рід зілля», *матридуна* «приворотне зілля», *малаковина* «трава на заболоченій низині», *брост* «галуззя», *краця* «кущ», *ваї* «вербові гілки», *глог* «терен», *талі* «зарості лози», *самбір* «листяний ліс», *чагір* «молодий буковий ліс», *дерен* «кизиліве дерево», *ілем* «берест», «в'яз», *шкорих* «горобина».

Говірковими словами Ю. Федькович передає спорідненість і свояцтво: *бадіка* «старший брат», *бадєчко, бадічко, дєдьо, дядик, нєньо* «батько», *нєня* «мати», *вуйна* «дядина», *нанашка* «хрещена мати», *тєта* «тітка», *фіна* «похресниця», *шватєр* «шурин»; соціальні та інші відносини між людьми: *субір* «громада», «товариство», *чєлідь* «жінки», *двірник* «старшина», «війт», *профуз* «тюремний наглядач», *збірі* «кати», *секман* «наймач», *калфа* «ватажок», *крепак* «бідняк», *збуї* «розбійник», *жус* «боягуз», *друк* «ледащо», *галган* «гультий», *гладкоджус* «ледар», *лютр* «зла людина», *повішєник* «шибєник», *проходан* «волоцюга», *тулач* «бурлака», *хплєтей* «злудюжка», *хараман* «опшуканець», *чмут* «пустун», *воскарка* «ворожка», *гайта, нешта, хабалиця* «повія».

³ Федькович Ю. Твори : В 2 т. — К., 1960. — Т. 1. — С. 515–519; — Т. 2. — С. 491–495.

До етнографічних і демонологічних діалектних назв у творах письменника належать: *галдамаш* «закінчення спільної роботи», *обкіски* «свято після косовиці», *арешник*, *нетрудний*, *щезник*, *яведа* «чорт», *маявка* «мавка», *малфівниця* «відьма».

У мові творів Ю. Федьковича в багатьох випадках діалектними словами передаються абстрактні поняття: *гир* «диво», *дума* «гордість», *заряд* «звичай», *змаза* «ганьба», *кеп* «глум», *парть* «талан», *пізьма* «гнів», «злість», *покліч* «слава», «поголосока», *фрашка* «дрібниця», *фудулія* «гордість», *банно* «тужливо», *банувати* «тужити», «журитися», *бізувати* «могти», *дуфати* «надіятись», *зомптити* «сумніватись», *пацити* «зазнати лиха», *путерувати* «могти», *суфєряти* «терпіти».

Чимало діалектизмів у мові письменника і серед військової термінології: *близниця* «дводульна рушниця», *вірбіль* «барабанний дріб», *гвер*, *кріс* «рушниця», *канони* «гармати», *карабеля* «шабля», *касарня* «казарма», *натанка* «мундир», *лекман* «лейтенант», *манта* «жовнірський плащ», *некрут* «рекрут», *облюзунок* «зміна варти», *одвах* «гауптвахта», *патроль* «патруль», *рать* «спис», *рекрутація* «набір до війська», *руштунок* «амуніція», *стойка* «варта», *стойкар* «вартовий», *тамбір* «барабан», *торністра* «солдатський ранець», *туни* «кулемети», *фрайтер* «ефрейтор», *чівка* «дуло».

Для оцінної характеристики персонажів письменник використав діалектні слова: *благий* «добрий», *головний* «небезпечний», *гулавий* «дурнуватий», *інцинатий* «злий», *каправий* «із запаленими очима», *клапатий* «розпатланий», *нестановитий* «непостійний», *обмівний* «готовий обмовляти», *огідний* «працьовитий», *опалистий* «запальний», *подуфалий* «самовпевнений», *поправдений* «справедливий», *пуравий* «непокірливий», *себний* «ловкий», «відважний», *сторонський* «сусідній», *сутий* «багатий», *укий* «учений», *урочий* «чарівний», *файний* «гарний», *фудульний* «зарозумілий», *цигурний* «грайливий», *циндравий* «обідраний», *шанталавий* «незграбний», *яросливий* «гнівний».

У мові творів Ю. Федьковича наявні діалектні фразеологізми: *Богом не питати* «на Бога не зважати», *боля обходити* «хворіти», *весну робити* «виконувати весняну роботу», *гандри бити* «гуляти», *голову загіти* «впитися», *далі нас заплатите* «згодом нас купите», *з усієго всюду* «звідусіль», *кепи бити* «кепкувати», *на відмах рубатися* «вести бій», *на мєлі ока* «вмить», *роги чесати* «приятелювати», *честь вести* «віддавати честь».

Отже, мовний феномен Ю. Федьковича полягає в поєднанні східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови з особливим виділенням в останньому гуцульського й буковинського говорів. Після Ю. Федьковича гуцульський і буковинський говори продовжували збагачувати українську літературну мову через творчість М. Коцюбинського, О. Кобилянської, Марка Черемшини та інших письменників. Говори залишаються джерелом збагачення української літературної мови й на сучасному етапі.

I. H. MATVIYAS

THE REFLECTION OF DIALECTS IN THE LANGUAGE OF WORKS BY YURIY FEDKOVYCH

The article focuses on the language of works by Yuriy Fedkovych sight the using phonetical, morphological, syntactical and lexical dialecticisms.

Keywords: phonetical line, morphological form, combination of words, dialectal word.

ДО ЕТИМОЛОГІЇ СЛІВ *ОБРІЙ* І *ВИРІЙ*

У статті зроблено спробу пояснити походження слів *обрій* і *вирій*, етимологію яких сучасне українське мовознавство трактує як нез'ясовану. Пропонована інтерпретація мовних фактів спирається не лише на суто лінгвістичний їх аналіз, а й намагається взяти до уваги й певні світоглядні уявлення наших предків, що могли мотивувати появу в мові цих слів.

Ключові слова: етимологізація, етимологія, етимон.

Слово *обрій*, що за своїм походженням належить до власне української лексики, сучасне українське мовознавство тлумачить як слово з нез'ясованою етимологією (ЕСУМ¹, IV, 143). З погляду сучасного мовного сприйняття воно є непохідним, кореневим, див.: *обрій/н/уй* (Полюга, 202) (самого слова *обрій* джерело не подає). Однак при спробі його етимологізації для нього відтворюють давнішу, не зафіксовану в джерелах форму *обмрій*, пов'язану з дієсловом *мріти(ся)* «виднітися вдалині» (ЕСУМ, IV, 143), що дає підставу вбачати в ньому префіксально-суфіксальне віддієслівне утворення. Уперше таку етимологію цього слова, за свідченням «Етимологічного словника української мови», запропонував М. Наконечний (там же), однак не при спеціальному його етимологізуванні, а в ряду інших прикладів асимілятивно-дисимілятивних змін і спрощення в групах приголосних в українській мові, див.: «*обмрій* — *обрій* (укр., корінь той же, що у *мріти*, *мрітися* — виднітися вдалині)» (Наконеч., 79).

У сучасній українській мові слово *обрій* має два основних (крім інших, переносних) значення: «лінія позірного зіткнення неба з землею чи водною поверхнею; горизонт, небокрай» (СУМ, V, 586) і «простір, який постає перед очима на відкритій місцевості» (там же), у чому воно, продукт власне українського словотвору, в основному повторює значення синонімічного з ним інтернаціоналізму грецько-латинського походження *горизонт* (СУМ, II, 129) (крім спеціальних термінологічних значень останнього). На прикладі слова *горизонт* можна помітити, що для сучасної мовної свідомості провідним у ньому є значення «лінія позірного перетину неба і земної поверхні» (СІС, 303), тоді як значення «весь простір неба й землі, цією лінією окреслений» (там же) значною мірою вже дезактуалізований. Безперечно, це стосується й слова *обрій*, — гадаємо, навіть значно більшою мірою. Як бачимо, в основу етимології слова *обрій*, що її запропонував М. Наконечний, лягло саме те його значення, що є актуальним у сучасному мововжитку. На нашу думку, такий семантичний розвиток в утвореному від дієслова *мріти*, *мрітися* слові *обрій* навряд чи був би можливим, оскільки *мріти* — це «ледве виднітися; бовваніти» (СУМ, IV, 816), «ледве світитися» (там же), «мерехтіти» (там же), а *мрітися* — «ледве виднітися» (СУМ, IV, 816) і

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

навіть «те саме, що ввижатися, привиджуватися» (там же). Див ще: *мріти* «чуть виднеться (вдали), неясно виднеться» (Грінч., 2, 451), *мрітися* — 1) = *мріти*; 2) «мерещиться, грезиться» (там же), *мрітно* «чуть-чуть заметно вдали» (там же). Тим часом лінія сходження неба і землі, хоч і позірна, але чітка — саме вона і є об'єктом номінації. Сумнівно, щоб для назви лінії горизонту ядерною семою стало значення її позірності, уявності. Безперечно, що в основу народного слова *обрій* ліг якийсь предметно-чуттєвий образ.

З іншого боку, цікавим є погляд М. Наконечного на слово *обрій* як на утворення префіксального характеру, що, як ми вже знаємо, суперечить його сприйняттю сучасною мовною свідомістю як непохідного. Однак, як нам здається, саме формальний аналіз його морфемного складу спростовує запропоновану його етимологію як похідного від *обмрій*. Префікс *об-* за своїм походженням є лише позиційно зумовленим фонетичним варіантом префікса *о-*, відмінність у вживанні яких визначається початковими звуками чи звукосполученнями твірної основи². Безумовно, характер початкового звукосполучення у слові *мріти(ся)*, якщо воно було б твірним, вимагав би в префіксальному похідному варіанта *о-*, пор.: *омріяти*, *омріяний* тощо, словотвірна історія яких очевидна, як і пов'язаний із цим розвиток ними відповідної семантики. З іншого боку, префікс *о-* зумовлював би більшу абстрагованість значення в похідному утворенні, ніж префікс *об-*; пор. випадки семантичного розрізнення спільнокореневих лексем, що ґрунтуються на семантичних відмінностях префіксів *о-* і *об-*: *обгорнути* і *огорнути*, *обкинути* і *окинути*, *обхопити* і *охопити*, *обшукати* і *ошукати* тощо³. Нарешті (і це найголовніше для наших міркувань), префікс *о-*, як і його варіанти *об-*, *обі-*, *обо-*, має загальне значення «коло, навколо, навкруги», тому за його допомогою утворюються дієслова зі значенням дії, здійснюваної навколо предмета⁴. Цікаво, що інші приклади, наведені М. Наконечним в одному ряду з *обрій*, є дуже виразними щодо цього загального значення в них префікса *о-* (*об-*) і його словотвірно-семантичної ролі в похідних, див.: *«обвод — обод (рос.); обід (укр.); обворот — оборот; обвоз — обоз; обволочка — оболочка; обваляло — облако; обв'язать — обязать (рос.)»* (Наконеч., 79). Тому запропонована М. Наконечним етимологія цього слова видається нам непереконливою.

На нашу думку, етимологізувати слово *обрій* треба на підставі морфолого-словотвірних і лексико-семантичних закономірностей української мови. Крім того, плідним у цьому випадку може виявитися той підхід при його етимологізуванні, що намагатиметься виявити його первісну образну основу, а це означає, що додатковим предметом уваги дослідника тут повинні стати ті світоглядні уявлення українського народу, які могли б його якимось мотивувати. Насамперед зазначимо, що впадає в око відносно пізня фіксація його українською лексикографією. Не менш прикметним для нас є й те, що українська словесність до творчості Т. Шевченка включно його не знає. Т. Шевченко натомість уживає, наприклад, словосполучення *край неба* («Дивлюсь, аж світає, // Край неба палає, // Соловейко в темній гаї // Сонце зустрічає»), що його українська лексикографія пізнішої доби трактує як відповідник до рос. *на горизонте* (Тимч., 1,

² Див.: Курс сучасної української літературної мови : У 2 т. / За ред. Л. А. Булаховського.— К., 1951.— Т. 1.— С. 404; *Коломиец В. Т. и др.* Историческая типология славянских языков.— К., 1986.— С. 146.

³ Див.: *Синявський О.* Норми української літературної мови.— К.; Х., 1931.— С. 146–147; *Коломиец В. Т. и др.* Зазнач. праця.— С. 146.

⁴ Курс сучасної української літературної мови.— С. 405–406; *Коломиец В. Т. и др.* Зазнач. праця.— С. 146–147, 162.

81). Пор. із сучасними рос. *появиться на горизонте* і укр. *з'явиться (появиться) на горизонті (на обрії)* (РУС, I, 307), що відбиває динаміку лексичних змін в українській мові за приблизно одне століття.

Перші фіксації слова *обрій* українською лексикографією припадають уже на початок другої половини XIX ст., див.: *обрі* (Чигиринск.) — *горизонт, небосклон* (Закрев., 422); *горизонт* — *обрій* (Харк. губ.) (Левч., 28); *обрі* — *горизонт, небосклон* (Писк., 161). Відзначимо кілька важливих, на нашу думку, моментів у щойно наведених лексикографічних свідченнях. Локалізація слова як харківського (М. Левченко) і чигиринського (М. Закревський) вказує на його загально-мовний характер (зіставлення мовних особливостей Лівобережжя та Правобережжя було на той час досить прийнятним у зароджуваному українознавстві). Запис слова у вигляді *обрі* М. Закревським та *обрі* Ф. Піскуновим свідчить, очевидно, про відсутність у них докладнішого розуміння його морфемної будови. Таким же, повторимо, непрозорим з погляду його морфемного складу воно залишається й для сучасної мовної свідомості.

Непохідність, кореневість слова *обрій* у сучасній мові, безперечно, є наслідком морфемного спрощення, що відбулося в ньому внаслідок затемнення його словотвірної історії. Це й стало причиною його сучасної етимологічної нез'ясованості. Тому спробуємо спершу хоча б у характері інтелектуального здогаду вичленувати у слові *обрій* складники його етимологічної морфемної будови. За нашим припущенням, слово *обрій* етимологічно має префіксально-суфіксальну будову. Оскільки для подальшого ходу наших міркувань характер суфікса та його роль у розвитку аналізованим словом своєї спеціальної семантики не матиме принципового значення, ми не обговорюватимемо докладно його словотвірної ролі в ньому, а тільки вкажемо на його досить високу продуктивність в українській мові, де він є іменниковим формантом зі словотвірним значенням діяча або продукту дії, передаваної дієслівною основою, напр.: *вередій, веремій, голій, колій, передій, полії* тощо. В утвореннях від архаїчної або дезактуалізованої в сучасній мові дієслівної основи їхня словотвірна природа може затемнюватися (напр.: *солодій*) аж до повної її непрозорості для сучасної мовної свідомості (напр.: *сувій*). Префіксація дієслівних коренів помножує загальну продуктивність суфікса, напр.: *відбій, забій, набій, перебій, прибий, розбій; завій, навій, підвій; крій, закрій, перекрій, покрій, розкрій* та багато ін.

Безперечно, система уявлень, які лягли в основу слова *обрій*, складалася поступово, відбиваючи різні, історично змінні уявлення наших предків про характер світобудови. Міфопоетична свідомість нашого народу створила концептуальний образ світу у вигляді Світового дерева. «Світове дерево розташоване в сакральному центрі світу ... і займає вертикальне положення. Воно є домінантою, що визначає формальну й змістову організацію всесвіту. При членуванні світового дерева по вертикалі виділяються нижня (коріння), середня (стовбур) і верхня (гілки) частини. По вертикалі відкриваються протиставлення (верх — низ, небо — земля, земля — нижній світ, вогонь (сухе) — волога (мокре) та ін.), з достатньою повнотою й точністю ідентифікуючи міфологічні персонажі й світ, у якому вони діють. З допомогою світового дерева розрізняються: основні зони всесвіту — верхня (небесне царство), середня (земля), нижня (підземне царство) (просторова сфера)... Триєдність світового дерева по вертикалі підкреслюється віднесенням до кожної частини особливого класу істот... З верхньою частиною світового дерева (гілки) пов'язують птахів..., із середньою частиною (стовбур) — копитні..., у пізніших традиціях — і людина; з нижньою частиною (коріння) — змії, жаби, миші, бобри, видри, риби, іноді ведмідь або фантастичні чу-

довиська хтонічного типу»⁵. В українській народній міфології це райське Світове дерево, як і сам рай, називають словом *вирій* (*ирій, ірій, вирай, урай, вирей* тощо), етимологію якого ми зараз розглянемо, щоб потім знову повернутися до аналізу слова *обрій*, яке є предметом нашої особливої уваги: на нашу думку, вони є етимологічно спорідненими, через що їхнє спільне етимологізування, гадаємо, може бути плідним.

Сучасне лексикографічне тлумачення слова *вирій* як «теплі, південні краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи» (СУМ, I, 471) відображає вже стадію цілковитого забуття й спрощення давніх космологічних уявлень наших предків. Очевидно, на сучасні, уже дуже невиразні, уявлення про *вирій* як «теплі краї» вплинули давні перекази про так зване сонцеве місце, про яке є ще літописна згадка: «Олександръ, царь Македонський, възьде на вѣсточныя страны до моря, нарѣцаемое Солнце мѣсто...» (Повість, 382); ще однією з народних назв цього місця є *тепличина*⁶. Всупереч поширеним нині дуже приблизним уявленням про *вирій* як про теплі краї, куди на зиму відлітають перелітні птахи, у народних переказах досі зберігаються якщо не уявлення, то принаймні натяки на уявлення про вирій як світове дерево. Згідно з цими уявленнями, крім пташиного, існує ще й гадючий вирій, див.: «Вирій гадючий — окремо від пташиного. Пташиний десь на теплих водах, за пущами і за богатирями, а гадючий — в Руській землі. От що про нього кажуть. Пішла дівка в ліс і провалилася в цей вирій» (Савур, 23–24). Виходить, що гадючий вирій — підземний, що відповідає давнім уявленням про трирівневе світове дерево. Птахи та душі померлих, згідно зі східнослов'янськими міфологічними уявленнями, перебували біля вершини цього дерева⁷, місцеположення якої відповідало небесній сфері тричленної космогонічної будови Всесвіту. Щоправда, у народних повір'ях зберігаються й відмінні уявлення про вирій, див.: «Що стосується *вирія* — це чудесна тепла сторона далеко, десь біля моря. Першою відлітає туди й останньою прилітає звідти зозуля. На це є причина дуже важлива: зозуля зберігає тамтешні ключі; вона ключниця вирію. Змії у вирій лізуть по деревах, а тому на Воздвиження не можна не тільки дітей пускати, але й дорослим ходити до лісу. У цей день дуже легко бути вкушеним змією»⁸. Це свідчення для нас важливе тим, що, згідно з ним, змії вже не мають свого окремого підземного вирію, а стовбурами дерев (читай: світового дерева) повзуть угору, тобто до їхніх вершин. Очевидно, це повір'я вже пізнішого часу, коли ідея вирію асоціювалося не так із небом у його субстанціональності, як із узагальненим поняттям верху, горнього місця. Таким чином, етимологізувати слово *вирій*, яке в сучасному мовознавстві загальноприйнятої етимології також не має (ЕСУМ, I, 380), можна, тільки беручи до уваги міфопоетичну образну систему давніх слов'ян, за допомогою якої вони концептуально пояснювали навколишній світ. Немає сумніву, що образ, який ліг в основу номінації поняття «вирій», первісно був цілком предметно-чуттєвим.

Етимологізація слова *вирій* потребує насамперед відтворення його первісної графічно-фонетичної форми. Нині літературно-нормативне (і найпоширеніше в сучасній вимові) *вирій* є вторинним, пізнішого часу перетворенням його етимологічної форми за рахунок появи в ньому приставного *в-*. В українському мовознавстві немає реконструкції первісної форми цього слова; припускають лише,

⁵ Мифы народов мира. Энциклопедия : У 2 т. — М., 1991–1992. — Т. 1. — С. 399–400.

⁶ Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. — К., 1890. — С. 324–325.

⁷ Мифы народов мира. Энциклопедия. — С. 254.

⁸ Маркевич Н. А. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991. — С. 64.

що в давньоруській мові вихідною для нього була форма *ирии* з давнім прикет-никовим суфіксом *-ии* (ЕСУМ, I, 380). Відомо, проте, що вперше це слово зафіксоване у формі родового відмінка в «Поученії» Володимира Мономаха в такому вигляді: «И сему ся подивуемы, како птица небесныя изъ ирья идуть» (Повість, 358), що дало підставу І. Срезневському як вихідну для цього слова запропонувати форму *ирик* (Срезн., I, 1111). Сучасні дослідники вагаються у виборі вихідної форми цього слова в давньоруській мові між *ирии* та *ирьи* ⁹. Хоч В. Німчук не пропонує своєї етимології для нього, однак реконструює його здогадну (праслов'янську?) форму: **jъrъjъ* ¹⁰. На думку М. Фасмера, при етимології треба виходити з **ir-*, реконструюючи далі для слова *вирий* вихідний стан у словосполученні **vъ irijъ*, пов'язуючи далі його етимологію з іранізмами, що, проте, тут же спростовує О. Трубаčov (Фасмер, 2, 137–138). Таким чином, задовільної етимології слова *вирий* сучасне мовознавство не має.

Безумовно, початок складання слов'янами космогонічних уявлень належить сивій історичній давнині. У чомусь вони є продовженням і розвитком космогонічної концепції індоєвропейців, у чомусь — результатом уже власне слов'янських уявлень про Всесвіт. Додатковою проблемою при реконструкції світогляду наших предків є те, що первісні, дохристиянські уявлення про світобудову згодом зазнали значного змішування з християнськими догматами (для прикладу візьмемо хоча б один з центральних у християнстві концептів «рай», що за часом появи у свідомості слов'ян набагато випередив їхню християнізацію). Поза сумнівом, що первісний слов'янський *ирий* (*ірий*) позначав не «сонцеве місце», «тепличину» — досі ніяк чітко не локалізоване місце з теплим кліматом, куди птахи відлітають на зиму, щоб навесні знову звідти повернутися. Для наших міркувань принципове значення тут мають кілька моментів: а) «володарями» ірію (*ірію*) є птахи; б) саме птахи живуть біля верхів'я та у верхів'ї Світового дерева; в) верхів'я трирівневого Світового дерева локалізоване у верхньому шарі трирівневого світу, а саме в небесній сфері.

Протиставлення неба й землі характерне для свідомості, мабуть, усіх народів; у завершеному вигляді воно становить тріаду: «небо — земля — підземний світ». Таким чином, є всі підстави ірий (*ірий*) умістити на рівні небесних сфер. Однак тут, власне, й постає проблема вже етимологізації самого слова.

Наші предки мали доволі адекватне уявлення про повітряну оболонку Землі, тобто її атмосферу. Те що вона була рухомою, помітити було неважко. Очевидно, різнився в оцінках рух повітряних мас, оскільки були слова *вѣтръ*, *доухъ*, похідне від нього *въздоухъ*, а згодом ще й грецизм *аеръ* тощо. На нашу думку, словом *ирий* (*ірий*) слов'яни спочатку називали пересування повітряних мас у небесній сфері, тобто *ирий* (*ірий*) — це, власне, небо, — чи то як матеріальна субстанція, чи то як певний міфопоетичний образ. На наш погляд, слово *ирий* (*ірий*) етимологічно пов'язане зі словами сучасної української мови *рій*, *роїтися* (про бджіл), *ринутися*; особливо близьким до нього є нині архаїчне *ріяти* — *рію*, *рієш*, що його вже «Словарь української мови» подає зі зміненим, спеціальним значенням, яке, проте, для самого упорядника не зовсім зрозуміле, див: «Про бджіл: “роїтися”?»: «Ой не рій, не рій, яра пчілонько, у бору» (Грінч., 4, 25). У старослов'янській мові *рѣяти* мало значення «штовхати, гнати» (Стсл. сл., 588), а в давньоруській — «штовхати, відштовхувати», «відганяти» (Срезн., III, 227–228).

⁹ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992. — С. 133, 345.

¹⁰ Там же. — С. 133.

Про семантичну еволюцію цього слова можна твердити, узявши до уваги, що в сучасній російській мові рос. *рйять* — *рйю, рйешь* має значення «літати плавно, ширяти» (СРЯ, 554) і (перен.) «повільно розвиватися» (там же). Гадаємо, що саме в найрізноманітніших нюансах цих значень і слід шукати первісну семантику слова *ирій* (*ірій*); це може бути щось на зразок «легеньке повівання лагідного вітерця», «тепла повітряна маса, що злегка колипється» тощо. На нашу думку, це щось таке, що можна було б позначити словами сучасної мови *легот* «зефир, легкий ветерок» (Грінч., 2, 351) та *юга* «род сухого тумана в жаркий летний день, — кажется, будто воздух смешан с голубоватым дымом» (там же, 531).

Тепер необхідно реконструювати первісну форму цього слова, яке, будучи навіть зафіксованим у пам'ятці давньоруської мови кінця XI ст., усе ж таки викликає в учених певні сумніви щодо його первісного звучання. Здається, проблема етимологізації слова зможе бути задовільно розв'язана, якщо для нього, трактуючи його як утворення семантичного поля, спільного з уже згаданими *рій*, *роїтися*, *ринутися*, *рйати* тощо, реконструювати первісну форму **rьjь*. Розвиток із неї форми *ирии* може бути цілком закономірним, якщо взяти до уваги ту особливість української мови, за якою внаслідок утрати сонорними складотворчого характеру після занепаду після них зредукованих *ь* та *ъ* перед ними на початку слова міг з'явитися новий голосний *і*, напр.: *ікло* (з псл. *къло*), *імла* (від *мъгла*), *іржа* (від *ръжа*) тощо¹¹. Саме такою є фонетична природа давньоруського *ирии*, що згодом за правописними нормами української мови набув вигляду *ірій*. Не можна обминути увагою появи в українській мові історично вторинної його форми *ирій*. Уважаємо непереконливою висловлювану в науці думку, що зміна початкового [і] на [и] викликана асимілятивними процесами на стику префікса або прийменника та слова з початковим [і] за прикладом: *съ инымъ* → *с ыным* тощо¹². Навряд чи позиційні асимілятивні процеси можуть спричинитися до зміни характеру звука взагалі в певній його позиції у звукоряді. Поява в українській мові *и* на місці кол. *и* (фонетичного [і]) має, на наш погляд, іншу природу. На жаль, саме таке тлумачення зустрічаємо й у випадку зі словом *ірій*, коли поява в мові слова *вирий* тлумачиться як наслідок злиття прийменника *в* з іменником у сполученні *в ірій*¹³ або *в ирій* (ЕСУМ, I, 380). На нашу думку, насправді форма *вирий* з'явилася фонетичним шляхом, оскільки з розвитком форми *ирій* замість первісної *ірій* виникла фонетична причина «прикрити» звук [и], для якого ініціальна позиція у слові в сучасній українській мові виявилася проблематичною, так само, як у словах, скажімо, *вивільга* (Грінч., 1, 149), пор. із сучасним *іволга* (СУМ, IV, 9); *винохід* (Грінч., 2, 174), пор. із сучасним *іноходець* (СУМ, IV, 32); також для нас є безперечним, що *винозор* «епитет сокола» (Грінч., 1, 173), сучасне *винозір*, є відображенням того самого явища (ЕСУМ, I, 378). Таким же, на наше переконання, є шлях набуття сучасного фонетичного вигляду й словом *вирий*.

Людина, звичайно, цікавилася й навколишнім, ближчим до неї світом — і то чи не найпильніше. Згідно з давніми уявленнями про Землю (дуже різними в різних місцевостях), «у землі є як початок, так і кінець, але ніхто до них не сягав, тому що ми живемо на самій середині землі. Десь дуже далеко-далеко, як від нас

¹¹ Див. про це: Історична граматики української мови / Безпалько О. П. та ін. — К., 1962. — С. 166; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. — К., 1979. — С. 198–199.

¹² Історична граматики української мови. — С. 136.

¹³ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992. — С. 133.

до неба, небо сходиться з водою, на якій плаває земля»¹⁴. Однак, навіть уявляючи Землю кулястою, український народ мав уявлення про її край: «Край її дуже далеко, за морями, куди ніхто не доходить і дійти не може, і де вона сходиться з небом, яким починається як лядою»¹⁵. Зрозуміло також, що людина ще здавна пізнала ефект відсування лінії горизонту перед подорожнім, що описано в численних народних легендах про створення світу¹⁶.

Очевидно, найактуальнішим для людини є те, що відкрите її погляду. Тут пізнається вся глибина давньої максими, що людина є центром всесвіту. І міряти його вона завжди починає від себе. Причиною цього є невідома наївній свідомості куляста форма Землі й очевидна для неї округла форма відкритого її зору простору, що не змінюється навіть при переміщенні людини в будь-якому напрямку: вона справді завжди перебуває в центрі світобудови, і світ справді обертається навколо неї. Беручи до уваги таке психологічно цілком виправдане відчуття людиною світобудови, ми вважаємо, що для неї важливо було означити насамперед той «світ», що її безпосередньо оточував, завжди був відкритий її зору, у якому вона завжди й за всяких обставин перебувала. Не важко при цьому помітити, що в основі народних назв відкритої погляду людини місцевості лежать зорові образи, напр.: *виднокіл, видноколо, виднокрай, виднокруг*. З іншого боку, уже тут бачимо також і ідею кругового охоплення людським зором місцевості; тотожне сприйняття довкілля лежить в образній основі, скажімо, слова *овид* (пор.: *обишир, округа, околиця* тощо), синонімічного слову *обрій*. Поза всяким сумнівом, первісним значенням слова *обрій* було не «лінія умовного сходження неба з землею», а «простір, який постає перед очима на відкритій місцевості». Цікаво з погляду історії української мови, що в українській лексикографії були навіть спроби надати слову *обрій* значення політико-адміністративного терміна, співвідносного з ним. *Gerichtskreis* (Желех., 547; Попович, 165), що мало б означати «судовий округ», однак нині це просто історичний казус. Проте чи не з причини такого свого первісного «приземленого» значення воно відносно пізно було помічене як новою українською літературою, на своїх початках представленою здебільшого поезією, так і помітно від неї залежною як від свого переважного джерела українською лексикографією? І сучасний слововжиток виразно свідчить, що широковживаним (популярним) слово *обрій* стало лише тоді, коли значною мірою заступило слова з досить виразною образністю типу *крайнебо, небокрай* тощо, що й спричинилося до чимраз більшої втрати ним свого первісного значення й затемнення через це його первісного змісту з ще доволі прозорою образністю.

Таким чином, задовільно витлумачити етимологію слова *обрій*, на нашу думку, можна в зіставленні з його спільнокореневим у нашому розумінні словом *вирій, ирій, ірій*. Звичайно, відносно пізня фіксація слова *обрій* у різних джерелах української мови створює додаткові труднощі, однак, гадаємо, вони стосуються не так самої суті його етимологічного аналізу, як деяких обставин його утворення в мові. Якщо припустити його давність в українській народній мові, то тут нам видається можливим такий словотвірний ланцюжок: *ріяти — обріяти — обрій*. Тоді його первісна семантика є співвідсною з первісною семантикою слова *ірій (ирій, вирій)* і може означати щось на кшталт «та частина світобудови, що оточена ірієм», «наш, людський, світ, світ земний, над яким підноситься світ

¹⁴ Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992. — С. 268.

¹⁵ Там же. — С. 269.

¹⁶ Там же. — С. 68–86.

горній — ірій, небо»; подальші семантичні еволюції в ньому в такому разі відбувалися вже самостійно, відповідно до змін народного світогляду. Якщо ж це утворення відносно пізнього часу, то все одно воно усвідомлювалося у зв'язку зі словом *вирій*, однак тепер уже не в первісному його значенні, сліди якого бачимо лише в народних міфопоетичних уявленнях. Раціональному розумінню слова *вирій* як «далекий невідомий і небачений край, не пізнаний нами» мало б відповідати таке саме раціональне значення «простір, що постає перед очима на відкритій місцевості» слова *обрій*. Здогадно можна також припустити, що словотвір тут міг бути активізованим за рахунок виділення в першому з них псевдопрефікса *ви-* (із загальною семантикою виділення), який стимулював за допомогою в деяких випадках антонімічного йому префікса *об-* (із загальною семантикою обмеження) появу слова *обрій*.

Спільність етимологічного походження слів *вирій* та *обрій*, а також їхнього семантико-словотвірного зв'язку з дієсловом *ріяти* знаходить також і акцентуаційне підтвердження. Сучасні акцентні характеристики цих слів не є первинними; наголошення на першому від початку слова складі в них є результатом доволі сильної тенденції в сучасній українській мові в утвореннях такого типу розвивати префіксальний наголос, див.: *вірій, вібій, вібір, віблиси, вівих* та ін., а також *обрій, облік, обмін, образ, обрис* та багато інших. Насправді дієслівний наголос *ріяти* — *рію, рієш* спричинив появу в цих іменниках системно відповідного наголошення *вирій* і *обрій*, див.: «Видиш, брате мій, // Товаришу мій: // Відлітають сірим шнурком // Журавлі в вирій» (Б. Лепкий), «Ще й досі сниться у снах звабливих, // Манить блаватом з-під довгих вій, // Хоч не вернути ті дні щасливі, // Де щастям, здавалось, світав обрій» (Я. Масляк). Щоправда, у сучасній українській мові такий наголос є вже позалітературним, характерним для південно-західних говорів. В українській літературній мові сучасний наголос усталився вже давно, напр.: «Таку Юнона зливши кулю, // Перевернулася в зозулю, // Махнула в вирій навпростець» (І. Котляревський). Він став звичним і в південно-західному регіоні, див.: «Підповзають вже обрії ближче, // нерозривний стискаючи круг. // Як аркан, що в повітрі свище // і на шиї значить темний пруг» (М. Кушнір). Акцентні зміни в цих словах відбулися однотипно, але їхній давній наголос, що теж був однотипним, не лише дає підстави вбачати в них етимологічну спорідненість, а й їхнім давнім акцентним типом вказує на спільний для них етимон.

У складному процесі появи нового слова в мові можуть діяти не тільки фонетико-морфологічні закономірності як чинники словотвірного акту, що роблять його стандартним, а тому доволі легко відтворюваним за виробленими наукою схемами. Іноді для адекватного етимологізування слова важливіше відтворити світоглядно-психологічну основу образу, закладеного в нього при його утворенні, а також культурно-історичне тло, на якому відбувся цей словотвірний акт. Аномальні явища в мові також мають своє пояснення.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Грінч.	— Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907–1909.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. — К., 1982–2003. — Т. 1–4.
Желех.	— Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. — Л., 1886.
Закрев.	— Закревський Н. Словарь малороссийских идиомов. — М., 1861. — 628 с.
Левч.	— Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. — К., 1874. — 190 с.
Наконеч.	— Наконечний М. Відповіді читачам // Укр. мова в шк. — 1951. — № 4. — С. 78–81.

- Писк. — Пискунов Ф. М. Малороссийско-червонорусский словарь живого и актового языка. — К., 1882. — 152 с.
- Повість — Повість врем'яних літ. — К., 1990. — 558 с.
- Полюга — Полюга Л. М. Морфемний словник. — К., 1983. — 461 с.
- Попович — Попович О. Русько-німецький словар. — Б. м., 1904. — 319 с.
- РУС — Русско-украинский словарь : В 3 т. — К., 1980–1981.
- Савур — Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд. В. А. Чабаненко. — К., 1990. — 261 с.
- СІС — Пустовіт Л. О., Скопненко О. І., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів. — К., 2000. — 1017 с.
- Срезн. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : В 3 т. — СПб., 1895.
- СРЯ — Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М., 1987. — 749 с.
- Стел. сл. — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). — М., 1994. — 842 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980.
- Тимч. — Тимченко Е. Русско-малороссийский словарь : У 2 т. — К., 1897–1899.
- Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 1964–1973.

V. B. ZADOROZHNYI

TOWARDS THE ETYMOLOGY OF *ОБРИЙ* AND *ВИРИЙ*

An attempt of etymologizing of a words *обрий* and *вирий* are done in the article, etymology of which modern Ukrainian linguistics interprets as indefinite. The offered interpretation of linguistic facts leans not only on their especially linguistic analysis, but tries to take into consideration certain world views presentations of our ancestors which could explain the appearances in the language of this word.

Key words: etymology, etymon.

РЕАЛІЗАЦІЯ ІЄ. **SUE*- / **SUO*- У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ЕТНОМОВНОМУ КОНТИНУУМІ (етимологічний нарис) _____

У статті розглянуто слов'янські апеллятивно-онімні континуанти іє. **sue*- / **suo*- у функціонально-семантичному аспекті. Головним чинником виступає властива слов'янським мовам семантична опозиція «свій, власний» — «громадський, колективний».

Ключові слова: антропонім, типологія, семантична опозиція.

У пропонованій статті спинимося на реалізації семантики іє. **sue*- / **suo*- «свій» у його слов'янських континуантах. У зв'язку з цим особливого значення у слов'янських та (західно)європейських мовах набуває описана в літературі опозиція «свій» — «не свій, чужий»¹.

Одним із продовжень згаданої індоєвропейської основи виступає, зокрема, псл. **svojь*, що характеризується «невгасимою активністю і, як і раніше, живими зв'язками з категоріями самосвідомості й світогляду слов'ян як давнього, так і нового часу», становлячи ключовий у слов'янській лексиці й культурі архаїзм².

У слов'янських мовах поняття «свій» актуалізувалося: наводячи показники частотності займенника *свой* у російській мові (за даними частотних словників — двадцять сьома і двадцять восьма позиції, у хорватських частотних довідниках у схв. *svoj* — двадцять друга), О. М. Трубачов відзначав, що «у праслов. **svojь* — іє. **suo*- ніколи не стиралася адресованість до людини, задана етимологією слова...». З іншого боку, за даними дослідника, «в обстежених мовах Європи немає жодного натяку на ключову позицію слова й поняття “свій” і чого-небудь, що віддалено нагадує наступність іє. **sue*-, і це вдвічі цікавіше в порівняльному й типологічному відношенні...»³.

У цитованій праці, говорячи про вираження колективної — родової й пізнішої — етнічної самосвідомості, російський учений вказав, зокрема, на те, що «відзначаючись досі такою рисою слов. **svojь*, рос. *свій*, як відсутність протиставлення колективності й індивідуальності (я — *свій*, він — *свій*, при нім. *ich* — *mein*, *wir* — *unser*), становить видатний і ще не сповна поцінований індоєвропейський архаїзм слов'янської мови й

¹ Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян : Лингвист. исслед.— М., 1991.— С. 163–167, 175–177.

² Там же.— С. 163.

³ Там же.— С. 164. В «Етимологічному словнику української мови» для іє. **s(e)sue*- : **s(e)suo*- як базова визначається семантика «осторонь, окремо» (ЕСУМ, 5, 201). Щодо реалізації іє. **sue*- : **suo*- в етнонімії та топонімії див.: Трубачев О. Н. К етимологии названия Швейцарии (*Helvetii, Helvetia ~ Schwyz, schweiz*) // Этимология. 2002.— М., 2003.— С. 3–8.

культури, що знаменує собою живу традицію первісної етимології іє. **su-* й вихідної ідеології роду». Так підтримано думку Е. Бенвеніста про те, що іє. **suo-s* «лежить поза категорією особи» із зауваженням, що воно «може бути правильно зрозуміле лише за визнання п р и м а т у к о л е к т и в н о с т і». Відтак етимологію іє. **sue-* О. М. Трубачов розглядає як розширення первісного **sū-* «рід, народжувати». Оскільки точкою відліку в цьому випадку мислиться людина та її місце в навколишній дійсності, у контексті дихотомії «своє» — «чуже» псл. **svoļь* розглядається як атрибут спорідненості, а поняття «особливість, окремішність» у зв'язку з **sue-*, **suebho*, ст.-сл. *soвь* розцінюється як пізня (в усякому випадку вторинна) семантична риса гнізда **sue-*⁴.

Загалом приймаючи думку О. М. Трубачова про значущість ідеї роду в житті індоевропейців, ми, проте, вважаємо, що названі значення (особливо зважаючи на примат роду) спричинили виникнення в слов'янській мовній свідомості протиставлення *колективності* й *індивідуальності*: характеризуючи предмет чи поняття з будь-якої сфери життєдіяльності (прямо чи опосередковано), воно неодмінно засвідчує певний зв'язок із колективною семантикою.

Із характеристикою чи оцінкою *окремої особи* зв'язок псл. **seb-* / **sob-* відображено в численних відапелятивних дериватах (див. нижче), а також у псл. **Sebeslavъ* / **Soběslavъ*, легко відновлюваним завдяки болг. *Собеслав* «нехай буде славний своїми ділами, нехай прославить себе», XVIII ст. (Заимов⁵, 197), ч. *Soběslav* (Beneš, 50, 139), п. *Sobiesław* із ремаркою «слов'янське чоловіче ім'я, складене з компонентів: займенникового *Sobie-* та іменного *-slaw*. Ім'я відоме від початку XIII ст. у повній формі ... (1209 г.)» (Grzenia, 295–296).

Наведені слов'янські антропоніми дозволяють відновити відсутнє в доступних нам джерелах псл. **Seběslavъ* < **soběslavъ* із семантикою, аналогічною влуж. *sebjechwalba* «самовихваляння» (Schuster-Sewc, 17, 1278), ч. *sebechwalný* «хвалюкватий» (Jungmann IV, 41), влуж. *sebjechwalak* «самохвал» (Трофимович, 274), *sebjekhwalny* «самохвал», «самовдоволений» (Pfuhl, 629). Також наведемо загальновідоме у слов'ян *самохвал*, пор., наприклад, ч. *samochwal* «який сам себе хвалить» (Jungmann, IV, 41), укр., рос. *самохвал* із аналогічними значеннями. (Як досить точні типологічні відповідники, семантику іє. **sue-* / **suo-* ілюструють німецькі прізвища *Selbherr*, 1263 р. < двн. *sēlphërre* = «самовладна, свавільна людина», *Selbman*, 1389 р. аналогічного походження — Brechenmaher, 2 / 16–18, 599.)

Для відновлення семантики **seběslavъ* цікаво простежити один із можливих шляхів її розвитку, засвідчений у слов'янському словотворі: ч. *sebětější* «найбільший», *sebetěžši* «найважчий, важкий», *sebelépe* «дуже добре», «якнайкраще» (ЧРС, II, 298), а також семантично споріднене *sobný* «м'ясистий, тілистий» (Machek, 462) = «найсильніший» тощо. У плані розвитку семантики «най-» пор. також нлуж. *samosebny* «абсолютний» (Muka, II, 380). З огляду на те, що в наведених лексичі відбиті відтінки значення «най-», ми схильні припускати, що, імовірно, праслов'янське **Seběslavъ* / **soběslavъ* означало не лише «хвалько» чи «славний собою» і под., але й реалізовувалося в семантиці «найславніший, найвідоміший».

Вищезазначене підводить нас до реконструкції досить широкої, загальної семантики псл. **seb-* / **sob-* «виділяти (для себе) з-поміж багатьох інших», вираженої в ідеї протиставлення *одного* й *багатьох*. Названа опозиція досить добре

⁴ Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. — С. 165–166, 175–176.

⁵ Список скорочень див. у кінці статті.

відбита в слов'янській (і передусім у російській діалектній) лексиці. Так, семантика «поважати», «шановний» відбита в рос. діал. (вологд.) *сѡбитъ* «поважати кого-н., віддавати кому-н. перевагу», (сибір.) «потурати, тримати бік кого-н.» (СРНГ, 39, 166).

Ідея особистого володіння відображена і в рос. діал. (курс., тамб., калуз.) *сѡбитъ* «призначати наперед, визначати, сватати як дружину, чоловіка (за кого-н.)» (СРНГ, 39, 166), що співвідноситься також із семантикою «вибирати на власний розсуд, по своїх силах тощо», а значення «бути по собі» збережене в олонецьких діалектах лише у валеологічному значенні: *сѡбиться* «почуватися добре» (там же, 39, 166).

Континуанти іє. **se*- / **so*- (через посередництво псл. **seb*- / **sob*-) широко засвідчені у мовному вираженні поняття «егоїзм» (та споріднених із ним) як результату розвитку семи «свій, власний»: укр. *собічити* «присвоювати собі що-н.» (СУМ, IX, 432), болг. *себічен* «егоїстичний» (Бернштейн, 706), *себічностъ* «егоїзм» (Дювернуа, III, 2135), схв. *сѣбичан* «егоїстичний, себелюбний» (Толстой, 860), влуж. *sebićiwu* «т. с.» (Schuster-Sewc, 17, 1278), *sebićiwu* «користолюбний» (Трофимович, 275). В українській мові це поняття передане також у *собій* «себелюб, егоїст» [пор. *Собиев* — прізвище в Росії (НПБУ(К), що, очевидно, сягає укр. **Собій* (апелятивного походження).— О. І.], *собійниця* «егоїстка», *собійство* «егоїзм», *собійний* «егоїстичний, себелюбний» (ЕСУМ 5, 200–201). Аналогічний факт засвідчений і в російській мові: ст.-рос. *собеиный* «свій власний», 1689 р. (Сл.РЯ XI–XVII вв., 26, 13).

Наведена вище лексика пов'язана з ч. *sobiti* «присвоювати собі що-н.», *dosobiti se* «отримати що-н.» (Machek, 462), *sobiti* «присвоювати» (Jungmann IV, 214), ст.-слц. *sobiti' si* «присвоювати що-н.», XVIII ст. (HSSJ, V, 327), п. діал. *przysobić* «привласнити» (Karłowicz, 4, 433).

Поняття «егоїзм» засвідчене й у таких (на перший погляд тавтологічних) композитних утвореннях із похідними від **svoj*-, **sam*- та **seb*- / **sob*-: друс. *своѣсобѣнныи*, *своѣсобѣствѣнныи* «який має свою окрему властивість», *своѣсобѣствѣнѣ* «власне (про особисту суттєву властивість)» (Срезневский, III, 282), рос. *свой собственный*; схв. *svesebica* «егоїзм» > *sveseban* «егоїстичний» (Skok, III, 211); ч. *samosob* «осібно, сам» (Jungmann, IV, 16); ст.-слц. *samosebný* «(про дух) який виникає, функціонує самостійно», 1789 р. (HSSJ, V, 216), нлуж. *samosebny* «один, єдиний, окремих; по одному, кожен окремо; абсолютний» ~ *sebny* «свій, власний» (Muka, II, 380, 391), а також влуж. *samoswój* «який належить собі самому», «самостійний» (Pfuhl, 624).

Проте, як свідчить поданий вище матеріал, слід розрізняти семантику похідних від цих двох основ: континуанти псл. **svoj*-, **sam*- чітко передають ідею особистої власності, тоді як рефлекс псл. **seb*- / **sob*- підкреслюють або додатково вказують на частковість, тобто на відокремлення частини чого-небудь від цілого, більшого (скажімо, може йтися про земельну ділянку як про частину землі певної громади). Інакше кажучи, вони опосередковано засвідчують зв'язок особи із колективом чи колективною власністю, тим самим підкреслюючи особисте володіння майном. Тобто в похідних від псл. **seb*- / **sob*- із часом розвинулося значення: «не громадський, власний». Крім цього, типологічний паралелізм континуантів псл. **seb*- / **sob*- та **sam*-, досить чітко засвідчений у слов'янських мовах, дозволяє зробити певні висновки і вказати на деякі відмінності в семантиці його складників.

Як займенники, укр., рос. *самий, самый* у словосполученнях *той самий, тот самый* і под. не лише підкреслюють той факт, що йдеться виключно про щось назване раніше, а вказують на його *осібність*, виділяючи з-поміж багатьох інших. Спільним типологічним чинником для дериватів з основами на *сам-, соб-* у цьому випадку виступає мовна вказівка на винятковий характер денотата, його особливий статус в очах мовця, що спричиняється до подальшого розвитку семантики в бік «най-», закріпленого, наприклад, у рос. *самый* у словосполученнях: *самый сильний, самый большой* і под.⁶ Аналогічний процес, як свідчить подальший матеріал, відбувався і з континуантами псл. **seb- / *sob-*. Утім, якщо для російського *самый* семантика «най-» закріпилася як основна, то для дериватів із коренем *соб-* основною стала семантика «окремий, осібний», з якої пізніше розвинулося значення «най-». Проте утворення із *соб-* «най-» у східних слов'ян лишилися на периферії, тоді як, скажімо, в лужицьких мовах це значення стає чи не основним.

Семантику *колективності* відбивають рос. діал. (орл.) *сѡбѣть* «помагати, надавати підтримку» (СРНГ, 39, 166), з яким пов'язані *сѡбство* «сприяння, допомога», *сѡбствовать* «сприяти, допомагати», *сѡбко* «спільно, разом» (там же, 39, 166, 176), а також сучасне рос. *пособить* «помогти». Ця ж первинна семантика псл. **seb- / *sob-* (< іє. **sye- / *syo-*) добре засвідчена у влуж. *sobu* «разом (з іншими)», «один з», *sobudžěło* «співпраця», *sobuhračk, sobuhrajer* «партнер», «гравець тієї ж команди» (Трофимович, 288, 289). Цікаву типологічну паралель спостерігаємо в нім. прізвищі *Selbtäter* < днн. *sēlpsacher* = *der Selbstbeteiligte*, 1291 р. (Brechenmacher, 2 / 16–18, 599). (Нім. *Selbstbeteiligte* логічно буде перекласти як «співучасник», хоч значення *Selbst* у сучасній німецькій мові, за даними перекладних словників, — «сам», «свій». — О. І.).

Як семантичні відгалуження від «виділяти(ся) з множини» розглядаємо й рос. діал. (урал.) *сѡбенно* «особливо, незвичайно», *сѡбенный* «особливий, незвичайний», «відокремлений від інших, ізольований (про житло, вхід і т. ін.)»⁷; *сѡбник*⁸ «невеликий дім для однієї сім'ї», «окреме приміщення для свійської худоби», *сѡбник* «власник, володар чого-н.» (СРНГ, 39, 169). Останнє відбите в ст.-рос. антропонімі *Собник*, 1585 р. (Веселовский, 294).

У цьому контексті добре зрозуміла й первинна семантика антропоніма *Собинникова* (прізвисько російської дослідниці-мовознавця) < **Собинник*: рос. діал. (яросл.) *сѡбѣнник* «володар чого-н., власник», «людина, яка має окрему ділянку землі», а також *сѡбѣнница* «володарка чого-н., власниця», «жінка, яка купує ділянку землі в свою власність (окремо від родини)» (СРНГ, 39, 154). Ця лексика співвідноситься з основами, подібними до ст.-рос. *сѡбинный* «свій власний», 1629, 1659 рр. (Полякова, 5, 126–127) ~ *Собинное* — ойконім у колишній Нижньогородській губ. (Vasmer RGN, VIII, 404). В ойконімному ж матеріалі засвідчено лексику на зразок друс. *собина* «власність, майно», XIV–XV ст. (Срезневский, III, 455), ст.-рос. *собина, собинка* «те, що належить кому-н., майно», XV–XVI ст. (Сл.РЯ XI–XVII вв., 26, 14), що відбивають первинну ідею отри-

⁶ Щодо семантики пор. як аналогію влуж. *samy* «лише, виключно, єдино» (Мук, II, 381).

⁷ Ідея осібності відбита в ст.-сл. *сѡвѣтѣ сѡ* «бути самотнім» (СС, 618), бр. *сѡбіць* «спастися на думку, навести на думку, зробити що-н» (ТСБМ, 5, 230), морав. *sobit'* «садити, розмножувати, власне, розсаджувати так, щоб кожна одиниця була сама по собі, окремо» (Machek, 462).

⁸ Суфіксальний дериват на *-ик* від ад'єктивної основи на зразок ст.-рос. *сѡбный (сѡбный)* «свій, власний», «особливий, відмінний від інших», обидва — в XVII ст. (Сл.РЯ XI–XVII вв., 26, 26). У плані семантики також наведемо рос. діал. (олон.) *сѡбый* «особливий, окремий», *сѡбо* «осібно, окремо» (СРНГ, 39, 169; 177).

м(ув)ання в окреме користування (тимчасове чи довічне) частки колективної власності, пор., наприклад, рос. *Собина* — населені пункти в колишніх Тамбовській та Рязанській губ. (Vasmer RGN, VIII, 404). Увесь поданий матеріал так чи інакше пов'язаний із рос. діал. *сѡбитъ* (дон., волог., тул., тамб., калуз.) «намагатися придбати, отримати що-небудь для себе чи кого-н. іншого», (тамб., ворон.) «припасати, заготовляти, приберігати для себе» (СРНГ, 39, 166). Поряд наведено й рос. діал. *сѡбъ* «майно, власність», «свійська худоба» (там же, 177). Обидва факти, разом із попереднім інослов'янським матеріалом, дають підстави для реконструкції псл. **sobiti* та безсуфіксного деривата від нього **sobъ*.

Звичайно, виділення чого-небудь (із множини подібних) або кого-небудь (із колективу) не є властивістю виключно континуантів **sye* / **syo*- (хоч для них вона й основна). Низку типологічних паралелей спостерігаємо в інших індоєвропейських гніздах. Ми наважимося припустити, що аналогічний семантичний розвиток відбувався й у гнізді континуантів іє. **leu-*. Підстави для цього вбачаємо в ст.-сл. *людѣ* «народ», *люди* «люди», днп. *liut*, дангл. *leod*, сучасне нім. *Leute* «т. с.» ~ іє. **leudh-*, які Е. Бенвенист аналізує у зв'язку з поняттям «вільна людина» (Бенвенист, 355).

Говорячи про лат. *liberi* й у цьому контексті — про шлюб як про мету й засіб отримання законних [= вільних] дітей (Бенвенист, 355–357), французький учений прямо не згадує поняття «любов», «любити». Водночас слід, на нашу думку, пов'язувати як структурно й типологічно споріднені з іє. **leudh-* похідні від **leubh-*: укр. *любити*, рос. *любить*, днп. *liub*, нім. *lob* та ін. (Преображенский, I, 530). У семантиці наведеного матеріалу ми схильні вбачати розвиток ідеї свободи, зокрема свободи вибору одного з багатьох (первісно з роду, племені, клану) на свій, власний, розсуд. Інакше кажучи, йдеться про розвиток семантики в напрямку від колективного до особистого.

Е. Бенвенист, описуючи індоєвропейський прикметник **priyos*, відзначає його подвійну семантику, пов'язану з базовим значенням «особистої належності, що має на меті не юридичне, а афективне ставлення до “себе” й завжди здатне набутти емоційного забарвлення, тому залежно від обставин воно означає то “(свій) власний”, то “милий, дорогий, коханий” ~ санскр. *priya-*, авест. *frya-* “милий”, гот. *frijon* “любити”, *frya* “вільний”» (Бенвенист, 358).

Отже, в контексті розглянутих типологічних паралелей зрозуміло, що від початку сама основа **seb-* / **sob-* (< іє. **sye-* / **syo-*) й численні похідні або позначали безпосередньо поняття «колектив», «колективний» або якимось чином із ним співвідносилися. Пізніше, унаслідок розвитку для псл. **seb-* / **sob-* семантики «свій», «окремих» і под., зв'язок із поняттям «колективний» (хоча й не остаточно) втрачався, реалізуючись, проте, у протиставленні *особистий*, *свій* — *колективний*, *родовий*; *своє* — *колективне*⁹. Такий семантичний дуалізм, зважаючи на наявність і розвиток його в різних слов'янських мовах, сягає, очевидно, праслов'янського періоду й може свідчити (згадаймо зв'язок іє. **sye-* / **syo-* з ідеєю роду!) про його гіпотетично індоєвропейське коріння. При цьому зв'язок *індивідуального* з *колективним*, *родовим* був властивий, як ми гадаємо, не лише слов'янському менталітету, що й засвідчено в семантиці розглянутої лексики.

Існування означеного протиставлення ймовірно вже на індоєвропейському рівні, оскільки будь-яку спільноту можна представити у вигляді формул: *колектив* = *1 + 1 + 1 + ...* або, з іншого боку, як *1 + 1 + 1 + ... = колектив*. Крім того, для

⁹ Відповідно слід обережніше поставитися до думки О. М. Трубачова про відсутність цього зв'язку у слов'ян.

іє. **se-* / **so-* (> псл. **seb-* / **sob-*) можливий був розвиток різних значень на основі протилежності, як це сталося у випадку з континуантами іє. **sed-* / **sod-*: у західноєвропейських мовах відбувався розвиток значення «сидіти», а в грецькій та праслов'янській (для ступеня **sod-*) — розвиток значення «рух»¹⁰. Проте висловлене нами припущення потребує подальшої перевірки на неслов'янському мовному ґрунті.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бенвенист	— Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. П. Свободный человек // Бенвенист Э. Общая лингвистика.— М., 1974.— С. 354–364.
Бернштейн	— Болгарско-русский словарь / Сост. С. Б. Бернштейн.— М., 1953.— 992 с.
Веселовский	— Веселовский С. Б. Ономастикон : Древнерусские имена, прозвища и фамилии.— М., 1974.— 384 с.
Дювернуа	— Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати / Сост. А. Дювернуа.— М., 1889.— Вып. 7–9.— С. 1703–2622.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 2006.— Т. 5.— 703 с.
Займов	— Займов Й. Български именник.— София, 1988.— 312 с.
НПБУ(К)	— Національна парламентська бібліотека України (каталог).
Полякова	— Словарь пермских памятников XVI–XVIII века / Сост. Е. Н. Полякова.— Пермь, 2000.— Вып. 5.— 204 с.
Преображенский	— Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.— М., 1958.— 1284 с.
Сл.РЯ XI–XVII вв.	— Словарь русского языка XI–XVII вв. / Гл. ред. Г. А. Богатова.— М., 2002.— Вып. 26.— 288 с.
Срезневский	— Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— М., 1958.— Т. 3.— 910 кол.
СРНГ	— Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова.— СПб., 2005.— Вып. 39.— 344 с.
СС	— Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой.— М., 1999.— 843 с.
СУМ	— Словник української мови : В 11 т. / Відп. ред. І. К. Білодід.— К., 1979.— Т. 9.— 917 с.
Толстой	— Сербо-хорватско-русский словарь / Сост. Н. И. Толстой.— М., 1957.— 917 с.
Трофимович	— Трофимович К. К. Верхнелужицко-русский словарь.— М., 1974.— 564 с.
Трубачев 2004	— Трубачев О. Н. Реконструкция слов и их значений // Трубачев О. Н. Труды по этимологии : Слово. История. Культура : В 5 т.— М., 2004.— Т. 1.— С. 19–120.
ТСБМ	— Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / Рэд. М. Р. Суднік : В 5 т.— Мінск, 1983.— Т. 5.— 663 с.
ЧРС	— Чешско-русский словарь / Под ред. Л. В. Копецкого и Й. Филиппа : В 2 т.— М., 1973.— Т. 2.— 864 с.
Beneš	— Beneš J. O českých příjmeních. — Praha, 1962. — 204 s.
Brechenmacher	— Brechenmacher J. K. Etimologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen : In 2 Bd.— Limburg, 1962.— Bd 2.— L. 16–18.— S. 431–640.
Grzenia	— Grzenia J. Słownik imion.— Warszawa, 2002.— 362 s.
HSSJ	— Historický slovník slovenského jazyka.— Bratislava, 2000.— D. 5.
Jungmann	— Slovník česko-německý Josefa Jungmanna : W 5 D.— W Praze, 1838.— Djl. 4.— 864 s.

¹⁰ За нашими спостереженнями, для псл. **sed-* / **sod-* збереглися обидва значення (див.: Іваненко О. В. Реалізація псл. **sed-* : **sod-* в апеллятивній та пропріальній лексиці // Київ. старовина.— 2008.— № 6.— С. 106–118).

- Karłowicz — *Karłowicz J.* Słownik gwar polskich : W 6 t.— Kraków, 1907.— T. 5.— 462 s.
- Machek — *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.— 628 s.
- Muka — *Muka E.* Slownjk dolnosorbskeje řečy a jeje narěcow.— Praha, 1928.— T. 2.— 1203 s.
- Pfuhl — *Pfuhl Chr. Tr.* Obersorbisches Wörterbuch.— Leipzig, 1968.— 1210 s.
- Schuster-Šewc — *Schuster-Šewc H.* Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache.— Bautzen, 1986.— L. 17.— S. 1249–1328.
- Skok — *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. — Zagreb, 1973.— Knj. 3.— 703 s.
- Vasmer RGN — *Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer.*— Wiesbaden, 1977.— Bd 8.— 719 s.

O.V. IVANENKO

INDOEUROPEAN *SUE- / *SUO- IN THE SLAVONIC ETHNIC AND LINGUAL CONTINUUMS REALIZATIONS (PRELIMINARY OBSERVATIONS)

In the article the Slavonic appellative-onymic continuants of iе. *sue- / *suo- in functional and semantic facets are examined. The main factor is the peculiar to the Slavonic languages semantic opposition «self, proper» — «common, collective».

Key words: anthroponym, typology, semantic opposition.

СИСТЕМНІ МАРКЕРИ КОМПАРАТИВНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗІСТАВЛЕННЯ (на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов)

Стаття присвячена зіставному вивченню системних маркерів компаративної фразеології — універсальності та когнітивності — на матеріалі близькоспоріднених і віддаленоспоріднених мов. Ці системні маркери визначає порівняння, яке, як операція мислення у свідомості людини і трансцендентальний інструмент при пізнанні нею об'єктивного світу, є (1) універсальним та (2) когнітивним.

Ключові слова: компаративна фразеологія, образ-еталон, універсальність, когнітивність, лінгвокультурологія.

Компаративну фразеологію (фразеологічну систему усталених порівнянь), яка є універсальним семіотичним і семантичним феноменом, формують компаративні фразеологічні одиниці (КФО), різнобічний лінгвістичний аналіз яких проведено в численних розвідках¹. Однак, незважаючи на значну увагу лінгвістів до проблем вивчення КФО, ці одиниці досліджені недостатньою мірою².

Лінгвальна природа КФО як універсальної системи фразеологічних одиниць (ФО) будь-якої мови розкривається на тлі їх онтологічної квінтесенції — відображення глибинних зв'язків між мовою і культурою певного мовного етносу. Така унікальність семантики компаративних ФО пов'язана з порівнянням. Саме порівняння визначає основоположні принципи компаративної фразеології: антропоцентричність та аксіологічність.

Безперечними аргументами, які дозволяють твердити про базовість цих принципів, є, по-перше, положення про те, що порівняння іманентне виключно людині і лише вона може бути адресантом та адресатом порівняння, отже, воно є антропоцентричним. По-друге, антропоцентричність порівняння зумовлює його аксіологічність, бо антропоцентрична категорія не може не бути оцінною, і навпаки, за

¹ Алефиренко Н. Ф. Структурно-семантический анализ компаративных фразеологизмов современного украинского языка : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1978.— 24 с.; Добролюбова Г. М. Идеография и генезис полеських антропогностичных порівнянь : Дис. ... канд. филол. наук.— Житомир, 1997.— 191 с.; Лебедева Л. А. Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеографии.— Краснодар, 1999.— 192 с.; Огольцев В. М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии.— Ленинград, 1978.— 159 с.; Fink Ž. Hrvatsko-slavenski rječnik poradbenih frazema.— Zagreb, 2006.— 440 s.; Walter H. Wörterbuch deutscher sprichwörtlicher und phraseologischer Vergleiche.— Hamburg, 2008.— T. 1.— 332 s.

² Щодо системного опису компаративної фразеології в сучасному мовознавстві на матеріалі слов'янських і германських мов див.: Мизін К. І. Компаративна фразеологія : Монографія.— Кременчук, 2007.— 168 с.

своєю природою оцінка антропоцентрична³. Тому порівняння вважається основною операцією аксіологічного пізнання, що визначає його як функціональну основу формування ціннісних концептів і ціннісних суджень⁴.

Таким чином, у КФО простежується симетричний симбіоз двох функціональних процесів мовних одиниць — номінації та кваліфікації. В обох названих процесах апіорі присутня оцінка, тому перехрещення і когнітивної, і аксіологічної семантики в межах усталених порівнянь створює унікальний прецедент (своєрідну когнітивну матрицю), покликаний сприяти вивченню людини в мові, що відзначається нині неабиякою актуальністю і є сферою антропоцентричної парадигми лінгвістики⁵.

Названі принципи компаративної фразеології формуються на тлі її системних маркерів — універсальності та когнітивності, аналіз яких на основі зіставлення близькоспоріднених і віддаленоспоріднених мов становить наукову новизну нашого дослідження. Саме зіставний аспект вивчення КФО, образи-еталони яких є унікальним згустком лінгвокультурної інформації певного етносу, сприяє розкодуванню такої інформації та виявленню специфічних етнокультурних і ментальних рис цього етносу⁶. Так, аналізуючи системні маркери КФО на фактичному матеріалі споріднених германських (англійської та німецької) та слов'янських (української і російської) мов при віддаленій спорідненості цих мовних пар поміж собою, ми верифікуємо тезу М. Ф. Алефіренка, що при фразеологічній семантизації⁷ навіть у фразеологіях «генетично споріднених мов фіксуються різні соціокультурні стереотипи»⁸.

Концепція універсальності та когнітивності як системних маркерів компаративної фразеології ґрунтується на кількох положеннях.

1. Порівняння як операція мислення у свідомості людини є універсальним. Універсальність порівняння визначає досить широке представлення КФО в різних мовах. Однак нами акцентується не стільки частотно-кількісний параметр універсальності систем усталених порівнянь, скільки якісно-оцінний, бо в корпусах КФО аналізованих мов можна виокремити універсальні, фреквентивні, специфічні та унікальні одиниці, тобто універсальність компаративної фразеології ми тлумачимо більшою мірою як кваліфікативний параметр семантики КФО.

2. Порівняння — когнітивне, оскільки воно є трансцендентальним інструментом при пізнанні людиною об'єктивного світу. Когнітивна функція є однією з найважливіших для порівняння⁹. Вважається навіть, що сам процес мислення

³ Див. про це: Приходько А. И. Семантика и прагматика оценки в современном английском языке. — Запорожье, 2004. — С. 24.

⁴ Чекулай И. В. Функционально-деятельностный подход к изучению принципов оценочной категоризации в современном английском языке. — Белгород, 2006. — С. 127.

⁵ У фразеології антропоцентрична парадигма постає настільки широко, що М. Ф. Алефіренко називає її над- або суперпарадигмою, під «дахом» якої різноманітні концепції переростали в самостійні фразеологічні парадигми: когнітивну фразеологію, фразеологічну лінгвокультурологію, комунікативну фразеологію, порівняльно-когнітивну фразеологію та ін. (Алефіренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм. — М., 2008. — С. 28).

⁶ Там же. — С. 172–173.

⁷ Фразеологічна семантизація — це закріплення за ФО певного значення в результаті інтерпретації предметного смислу.

⁸ Алефіренко Н. Ф. Зазнач. праця. — С. 152–153.

⁹ Див., напр.: Лебедева Л. А. Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеогрфии : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Краснодар, 1999. — С. 11; М'яснян-

є порівнюванням¹⁰. Тому порівняння бере безпосередню участь у формуванні свідомості, а отже і ментальності як окремого носія мови, так і народу в цілому. Це дозволяє висунути тезу, що порівняння є способом пізнання світу і закріплення результатів цього пізнання в культурі.

Принагідно зауважимо, що термін «когнітивність» як системний маркер компаративної фразеології є похідним від терміна «когнітивний», мотивуючим джерелом якого є інший термін — «когніція»¹¹. Тобто «когнітивний» — це «пізнавальний», але мова йде насамперед про пізнання повсякденне, безпосереднє, таке, що важливе для взаємодії людини зі світом звичайного її життя. При цьому «когнітивність» тлумачиться нами в дусі Ст. Ріда, М. Шварц та ін.: це не лише отримання знань, але і їх використання (різного роду маніпуляції зі знаннями).

Спираючись на викладені вище положення, проаналізуємо детальніше системні маркери компаративної фразеології.

І. Універсальність.

Дослідження мовних універсалій сприяє виявленню універсальних підвалин людського мислення та дозволяє віднайти унікальні одиниці певної мови, які є маркерами етносвідомості народу. Універсальність компаративної фразеології визначає порівняння як формо- та сенсогенеруючий базис КФО, оскільки онтологічно порівняння є універсальним (трансцендентним) явищем. Воно усвідомлюється людиною незалежно від її існування в певному мовному соціумі.

Принциповим для нашого дослідження є положення, що компаративна фразеологія як універсальний семіотичний і семантичний феномен є окремою фразеологічною системою будь-якої мови¹². Підтвердженням універсальності компаративної фразеології є той факт, що в межах КФО простежується симбіоз лінгвальних і екстралінгвальних універсальних чинників, які акумулюються головним чином образами-еталонами. Таким чином, визначення причин вибору носіями мови тих чи інших образів-еталонів порівняння сприяє пізнанню спільного й особливого в їхньому світосприйнятті та світорозумінні.

На тлі універсальності компаративної фразеології в цілому можна виокремити нечисленні універсальні КФО, ізоморфність плану змісту та вираження яких у різних мовах свідчить про універсальність семантичного підґрунтя світу. Пошук універсальних КФО передбачає виявлення лакунарних або «лінгвокультурологічних» (Л. К. Байрамова) одиниць, які утворюються внаслідок відмінностей у мовах і мовних картинах світу лінгвосоціумів¹³.

Крім полярних унікальних і універсальних КФО, існують перехідні кваліфікації — фреквентивні та специфічні одиниці. Розглянемо, відповідно до нашої класифікації, деякі приклади¹⁴.

кіна Л. І. Порівняння в ідіостилі М. О. Шолохова: функціонально-семантичний і прагматичний аспекти : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2002.— С. 8.

¹⁰ Див. детальний аналіз: Жаркова У. А. Синтаксис сравнения. Логико-лингвистический подход : Дис. ... канд. филол. наук.— Пермь, 2004.— С. 11–12.

¹¹ Див. про це: Кубрякова Е. С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. «Лингвистика и межкультурная коммуникация».— Воронеж, 2001.— Вып. 1.— С. 8.

¹² Мізін К. І. Знач. праця.— С. 112–119.

¹³ Лакунарні КФО відображають відмінності у способі життя, звичаях, історії, культурі, ментальності носіїв певної мови, а в опозиції «унікалії — універсалії» вони є компонентами унікалії і в той же час невід'ємно пов'язані з універсаліями, що дає підставу говорити про унікалії в універсаліях. Див. про це: Байрамова Л. К. Лакунарные фразеологизмы и универсальные концепты // Слово. Фраза. Текст : Сб. науч. статей к 60-летию проф. М. А. Алексеевского.— М., 2002.— С. 42.

¹⁴ Тут і далі приклади подано за: Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь.— М., 1984.— 944 с.; Мізін К. І. Німецько-український фразеологічний словник (уста-

1. Універсальні КФО: англ. *as hungry as a wolf* (досл.: голодний, наче вовк) — «голодний як вовк», (*as*) *old as Methuselah* (досл.: старий, наче Мафусаїл) — «дуже старий»; нім. *Hunger haben wie ein Wolf* (досл.: бути голодним, наче вовк) — «голодний як вовк», *alt wie Methusalem* (досл.: старий, наче Мафусаїл) — «дуже старий»; укр. *голодний як вовк* — «дуже голодний», *старий як Мафусаїл* — «дуже старий»; рос. *голоден (голодный) как волк* — «про дуже голодну людину»; *стар как Мафусаил* — «про неправдоподібно довговічного та дуже досвідченого чоловіка».

Як бачимо, навіть поверхове ознайомлення зі структурою та семантикою універсальних КФО виявляє їхні лінгвоспецифічні смислові нюанси в різних мовах, що продемонстрували наведені вище приклади: значення російської КФО *стар как Мафусаил* зазнало з часом генералізації, індукуючи семантику не лише довгого віку людини, а й досвіду.

Такі випадки дозволяють висунути тезу про те, що при фразеологізації та функціонуванні універсальних КФО наявний специфічний процес, унаслідок якого ці одиниці можуть набувати різних етнокультурних відтінків. Одним із прикладів є українська КФО *біла як молоко* та її англійський, німецький і російський (повні / часткові) еквіваленти: російське порівняння *белый как молоко* може позначати як колір різних об'єктів, так і матово-білу шкіру, в українському *біла як молоко* — лише білолицю, незасмаглу жінку, тобто неповною мірою виражає друге значення російської одиниці, а німецька КФО *weiss wie Milch* (досл.: білий, наче молоко) передає семантику винятково кольору (обмежуючись при цьому головним чином позначенням кольору скла; існує навіть термін *Milchglas*), отже, збігається з першим значенням російського порівняння; в англійській мові КФО (*as*) *white as milk* (досл.: білий, наче молоко) може передавати семантику кольору як різних об'єктів, так і білої, незасмаглої шкіри. Таким чином, маємо майже повний збіг значення цих КФО у віддаленоспоріднених англійській і російській мовах.

Детальний аналіз словникових статей виявив, що, наприклад, В. М. Мокиєнко¹⁵ подає три значення російської КФО (*белый*) *как молоко* — «1. Про біле полотно, кольори тощо. 2. Про густий, білий туман, що стелиться. 3. Про чію-небудь матово-білу шкіру». Акцент при цьому падає на колір туману (КФО-синонім: *туман как молоко*) та шкіри (КФО-синоніми: *кожа в кого*) *как молоко*; *бледный (белый) как молоко*). Натомість Л. О. Лебедева¹⁶ зводить семантику аналізованої КФО до позначення кольору туману: (*белый, густой*) *как молоко* — «завичай про туман». В українській мові образ-еталон *молоко* колірно номінує не лише білолицю, незасмаглу жінку, а й сиву людину: *побілів як молоко* — «посивів»; *сивий як молоко* — «про зовсім сиву людину». В інших випадках семантика основи порівняння *білий* при фразеологізації зникає, напр.: *зуби білі як молоко* — «про людину із здоровими зубами».

Отже, без заглиблення в семантику наведених вище КФО, їх можна визначити як типові приклади фразеологічної інтерференції. Попередити таку інтерференцію мають лінгводидактика та лексикографія (фразеографія), оскільки тлумачні та фразеологічні словники, повнота укладання статей яких є ще однією з

лені порівняння).— Вінниця, 2005.— 302 с.; Мокиєнко В. М. Словарь сравнений русского языка.— СПб., 2003.— 604 с.; Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь.— Х., 1993.— 176 с.; Walter H. Op. cit.— 332 S.

¹⁵ Мокиєнко В. М. Зазнач. праця.— С. 254.

¹⁶ Лебедева Л. А. Устойчивые сравнения русского языка.— Краснодар, 2003.— С. 257.

досі нерозв'язаних проблем сучасного мовознавства, зокрема теорії фразеографії, значно відстають від дискурсивного мислення сучасного мовця.

2. Фреквентивні КФО: нім. *weiss wie die Wand* (досл.: білий, наче стіна) — «дуже блідий», *rot wie ein Krebs* — «червоний як рак»; англ. *white as a sheet* (досл.: білий, наче полотно) — «смертельно блідий», *as red as a lobster* (досл.: червоний, наче омар) — «1) червоний, криваво-червоний; 2) червоний як рак (від зняжковіння і под.)»; укр. *білий як стіна* — «дуже блідий», *червоний як рак* — «дуже засоромлений»; рос. *белый как стена* — «про смертельно бліду (від приступу хвороби, страху, неочікуваної неприємності тощо) людину», *красный как рак* — «про дуже червоне (від зняжковіння, сорому, злості тощо) обличчя людини». Наведені вище приклади засвідчують параметри виокремлення фреквентивних КФО: універсальні риси, тобто формальну та семантичну ізоморфність, повинна виявляти переважна більшість (у нашому випадку три з чотирьох) компаративних ФО в зіставляваних мовах. Зміна образів-еталонів *стіна* → *a sheet* (полотно) та *рак* → *a lobster* (омар) порушують і формальну, і семантичну ізоморфність, вносячи додаткові смислові нюанси.

3. Специфічні КФО: англ. *(as) red as a cherry* (або *rose*) — «рум'яний, як кров з молоком», *look like a death's head* (досл.: хто-небудь має вигляд, наче голова смерті) — «у кого-небудь дуже страшний вигляд»; нім. *jemand sieht aus wie eine Pfingstrose* (досл.: у кого-небудь вигляд, наче у півонії) — «хто-небудь як маків цвіт», *häßlich wie der Teufel* (досл.: страшн(-ий / -а), наче чорт) — «надзвичайно страшна»; укр. *гарна наче рожка* — «про дуже вродливу дівчину», *красива як відьма з Лисої гори* — «про потворну жінку»; рос. *как картинка писаная* — «про дуже гарну, акуратну, святково вдягнену людину (зазвичай про дитину та жінку)», *страшен как смертный грех* — «про дуже негарну, бридку, потворну за зовнішністю людину (чоловіка чи жінку)».

Як бачимо, при передаванні подібної семантики навіть споріднені лінгвокультури еталонізують різні образи об'єктивної дійсності, які є значущими в ціннісній ієрархії концептуальної картини світу мовного етносу.

4. Унікальні КФО: англ. *as happy as a possum up a gum-tree* (досл.: такий щасливий, наче опосум, який знаходиться вище евkalіпта) — «безмежно щасливий; на сьомому небі», *(as) slow as a molasses in winter* (досл.: повільний, наче меляса ¹⁷ взимку) — «дуже повільний»; нім. *da ist alles drin wie in einer Frikadelle* (досл.: всередині тут є все, наче у фрикадельці) — «від цієї справи слід ще багато чого чекати», *maulen wie ein gereizter Gartenzwerg* (досл.: невдоволений, наче роздратований садовий гном) — «дуже роздратований»; укр. *збирається як свекор пелюшки прати* — «хто-небудь зовсім не має бажання робити що-небудь»; *як із москаля козак* — «нікудишній, ніякий»; рос. *попасть как кур во щи* — «про людину, яка неочікувано потрапила в біду, раптово опинилася (внаслідок власної вини) в небезпечній, безвихідній, неприємній (часто смішній і безглуздій) ситуації», *зеленые как крыжовины* — «про яскраво-зелені очі людини».

Визначення унікальних КФО є досить проблематичним з огляду на два моменти. По-перше, унікальність того чи іншого усталеного порівняння повинна передбачати, на наш погляд, і унікальність семантики. Однак що ж таке унікальність семантики? Чи може бути семантика унікальною в принципі? Звичайно, ні, оскільки за допомогою семної комбінаторики можна передати будь-яке значення, тому переважна більшість перекладознавців заперечує існування феномену неперекладності. Якщо ж унікальність семантики КФО полягає лише у вираженні унікальних понять, то в цьому випадку унікальними

¹⁷ Меляса — темна патока, що є відходом при виробництві цукру.

можна вважати численні компаративні ФО, образи-еталони яких виражають реалії, як артефакти, так і ментефакти тієї чи іншої лінгвospільноти (напр.: *as happy as a possum up a gum-tree* або *taulen wie ein gereizter Gartenzweig*). По-друге, Г. А. Багаутдінова при визначенні унікальних образів ФО покликається на дефініцію Л. К. Байрамової¹⁸, що «лінгвістична унікалія — це ознака, властивість, внутрішньосистемна мовна кореляція, закономірність тощо, які мають параметр обмежувальності, одиничності, винятковості та специфічності». Тому при зіставному дослідженні антропоцентричних ФО дослідниця зупинилася, відбираючи свій фактичний матеріал, на параметрах обмежувальності та одиничності. Наявність одного з цих параметрів в образі ФО, на думку Г. А. Багаутдінової, є достатньою підставою, щоб вважати її унікальною. Відтак, якщо той чи інший образ фіксується лише в одній із зіставляваних мов, то ФО, образно-мотиваційна база якої представлена цим образом, слід вважати унікальною¹⁹.

Однак це не означає, що будь-яка КФО, яка вирізняється в певній мові на тлі фреквентивних одиниць, автоматично вважається унікальною, наприклад, англійську КФО *white as a sheet* не можна визначити як унікальну на тлі фреквентивних нім. *weiss wie die Wand*, укр. *білий як стіна* та рос. *белый как стена*, оскільки в українській і російській мовах наявні *білий як полотно* — «дуже блідий» та *белый (бледный) как полотно* — «про дуже бліду (від приступу хвороби, страху, неочікуваної неприємності) людину».

Проте концепт «блідість» може оформлятися і за допомогою КФО укр. *білий як глина* — «про зблідлу людину» та рос. *белый (бледный) как слоновая кость* — «1) про що-небудь дуже біле, матово-молочного кольору; 2) про дуже бліду людину». Якщо б для зіставного аналізу були залучені ці КФО, то їх можна було б вважати унікальними, бо образ-еталон *глина* для передавання блілого кольору шкіри людини вживаний лише в українському лінгвосоціумі, а образ-еталон *слоновая кость* — лише в російському.

Принагідно зауважимо, що дослідження мовних одиниць на основі опозиції «унікалії — універсалії» дозволяє заповнити лакуни при укладанні дво- чи багатомовних фразеологічних або ідеографічних словників. Це має значну практичну цінність, оскільки визначення чинників еквівалентності сприяє прогнозуванню наявності фразеологічних відповідників тієї чи іншої КФО, чому допомагає виявлення універсальних характеристик і специфічних особливостей фондів компаративних фразеологій зіставляваних мов. Крім цього, унікалії репрезентують увесь колорит лінгвокраїнознавчої інформації, що робить їх цінним лінгводидактичним матеріалом.

II. Когнітивність.

Когнітивні засади компаративної фразеології формує категорія порівняння (компаративності²⁰), яка може мінімум двічі долучатися до процесу сприйняття та переробки інформації, що надходить до мозку людини, супроводжуючи в такий спосіб інформацію про певний фрагмент об'єктивної дійсності від «входу» до «виходу». «Вхід», або початкова стадія опрацювання, інформації — це процес «розпізнавання патернів», який ґрунтовно описаний у когнітивній

¹⁸ Байрамова Л. К. Введение в контрастивную лингвистику. — Казань, 2004. — С. 71.

¹⁹ Багаутдінова Г. А. Человек во фразеологии: антропоцентрический аспект. — Казань, 2006. — С. 107.

²⁰ Термін «компаративність» уживається у статті паралельно з терміном «порівняння». Проте можна вбачати між ними й відмінності гіперо-гіпонімічного характеру (див. про це, напр.: Панкова И. М. Сравнение как смыслообразующая доминанта рекламного текста : Дис. ... канд. филол. наук. — Ставрополь, 2006. — С. 61).

психології²¹. Розпізнавання патернів відбувається за допомогою операції порівняння. На «виході» опрацьована інформація — своєрідний квант знання — «поглинається» ментальними структурами, якими можуть бути концепти та категорії. Якщо цей квант знання «поглинає» концепт із компаративною семантикою, то створюється унікальна когнітивно-компаративна рамка, яка може формувати образ-еталон КФО. Далі цей образ-еталон підлягає категоризації насамперед головними для людини буденними категоріями²², що тісно перетинаються і симбіозно взаємодіють у межах «сітки», яку «накладає» на них одна з базових категорій — категорія компаративності.

Існує думка, що згадана категорія становить стрижень усієї мовленнєвої та розумової діяльності людини, бо «порівняння як вербалізований результат операційної діяльності з виявлення подібностей і відмінностей між об'єктами дійсності являє собою не що інше, як проекцію однієї з найважливіших когнітивних процедур у мовленнєво-розумовому комплексі носія природної мови»²³. Таким чином, порівняння як релятивна, або операційна, поняттєва категорія, лежить в основі схем організації таких структур представлення знань, як концепти²⁴. Тому когнітивний аспект дослідження КФО полягає не лише в розкритті гносеологічних підвалин при називанні мовцем об'єктивного світу за допомогою цих одиниць, а й в аналізі універсальних та ідіотетичних концептів²⁵, у формуванні й репрезентації яких беруть участь КФО.

Отже, ґрунтуючись на викладених вище положеннях, можна стверджувати, що когнітивна інформація КФО акумулюється в їхніх образах-еталонах²⁶. Пізнавальна функція іманентна образам-еталонам апіорі, бо головним методом різних рівнів суспільної свідомості найчастіше є метод порівняння, пошук еталона²⁷. Еталонність, орієнтація суб'єкта на певні зразки, стереотипи — це той об'єднувальний початок, той спільний структурний принцип, який синтезує процеси сприйняття, пізнання та мовну картину світу²⁸.

Вивчення когнітивного аспекту формування КФО підтверджує тезу про те, що чим нижчий рівень абстрагованого мислення людини, тим більша ймовірність «підведення» об'єктів навколишнього світу під універсальні категорії: на неускладнених моносимілятивних компаративних ФО можна простежувати схрещення мовних (власне КФО) з немовними (перцептивними) універсальними, в результаті чого постають універсальні (фреквентивні) КФО²⁹.

Однак навіть при спільному джерелі виникнення КФО (Біблія, твори художньої літератури тощо), не кажучи вже про випадки їх паралельного формування в

²¹ Див. про це: Солсо Р. Л. Когнитивная психология. — М., 2002. — С. 80–93.

²² Шафиков С. Г. Категории и концепты в лингвистике // Вопр. языкознания. — 2007. — № 2. — С. 4.

²³ Заруднева Е. А. Компаративные конструкции в лингвокогнитивном аспекте (на материале русского и английского языков) : Дис. ... канд. филол. наук. — Ставрополь, 2007. — С. 35.

²⁴ Демирова М. Сравнение как способ презентации специфики русской и болгарской картин (моделей) мира // Проблемы когнитивного и функционального описания русского и болгарского языков. — Шумен, 2003. — Ч. 2. — С. 240–250.

²⁵ Нам близьке визначення концепту як багатовимірного ментального утворення (С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, В. М. Манакін, А. М. Приходько, О. О. Селіванова, Г. Г. Слишкін та ін.). Концепту приписують якісно різні складники: поняттєвий, перцептивно-образний та ціннісний (С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, М. О. Красавський, А. М. Приходько). Інтегруючим базисом тандему *концепт* — КФО слід вважати перцептивно-образний складник, який за допомогою універсальних або ідіотетичних образів акумулює інформацію екстралінгвального характеру, зокрема лінгвокультурологічну.

²⁶ Мізін К. І. Компаративна фразеологія. — С. 40.

²⁷ Дубинин Й. Й., Гусякова Л. Г. Динамика обыденного сознания. — Минск, 1985. — С. 24.

²⁸ Арутюнова Н. Д. Аномалии и язык : К проблеме «языковой» картины мира // Вопр. языкознания. — 1987. — № 3. — С. 9.

²⁹ Мізін К. І. Знач. праця. — С. 51.

різних лінгвокультурах на основі ізоморфності об'єктивного світу, семантика таких універсальних одиниць зазнає, як правило, етнокультурних «корекцій». Наприклад, універсальною для компаративних ФО англ. *as white as snow* (досл.: білий, наче сніг) — «білий як сніг, білосніжний»; нім. *weiss wie Schnee* (досл.: білий, наче сніг) — «білий як сніг»; укр. *білий як сніг* — «1. Про світловолосу людину. 2. Про сиву людину»; рос. *белый как снег* — «1. Про що-небудь (одяг, тканини, меблі, солі і под.) сліпучо біле, дуже чисте. 2. Про дуже білі клуби диму, пари, туману і под. 3. Про білолицю, білошкіру, гарну дівчину. 4. Про дуже бліду (від страху, нервового шоку чи хвилювання) людину. 5. Про чие-небудь абсолютно сиве волосся» є семантика білого кольору, що має ще, як відомо, біблійні витоки. Концепт «білий колір» утворює концептуальне тло КФО всіх аналізованих мов (концептуальне тло — це один або кілька концептів, які актуалізуються в результаті «відсіювання» багатьох гіпер- і гіпоконцептів при фразеологізації того чи іншого усталеного порівняння; ім'я цього концепту (концептів) збігається, як правило, з назвою образу-еталона, хоча часто простежується тісний семантичний перетин концептуального тла з основою порівняння.— К. М.). Проте в англійській та німецькій мовах цей концепт індукує семантику білого кольору предметів, в українській мові — виключно семантику білого кольору волосся людини (світле волосся та сивину), а в російській мові концептуальне тло порівняння *белый как снег*, крім концепту «білий колір», утворюють концепти «білосніжний», «чистий», «дим», «пара», «туман», «красуня», «страх» та ін.

Як бачимо, безперечним є факт долучення до формування універсальних концептів компаративної фразеології. Проте і універсальні концепти мають етнокультурний валоративний складник³⁰, тому при функціонуванні універсальних (фреквентивних) КФО можуть виникати етнокультурні зрушення, які навіть «провокують» зміщення образів-еталонів у різних мовах, наприклад: (1) *очного яблука на зіницю* (англ. *guard (watch) smb., smth. like the apple of one's eye* (досл.: берегти, наче чие-небудь очне яблуко) — «берегти як зіницю ока» → нім. *etwas wie den eigenen Augapfel hüten* (досл.: берегти, наче власне очне яблуко) — «пильнувати як ока в лобі» → укр. *береже як зіницю ока* — «дбайливо, пильно оберігає» → рос. *беречь* (хранить, оберегать, стеречь) кого, что как зеницу ока — «про винятково турботливе, старання, пильне збереження, оберігання кого-небудь, чого-небудь») або (2) *долоні на пучку* (англ. *to know smb., smth. like the palm of one's hand* (досл.: знати кого-небудь, що-небудь, як долоню чиеї-небудь руки) — «знати кого-небудь, що-небудь як свої п'ять пальців» → нім. *jemanden kennen wie den kleinen Finger* (досл.: кого-небудь знати, наче малого пальця (мізинця) — «кого-небудь дуже добре знати» → укр. *знає як свої п'ять пучок* — «дуже добре знає» → рос. *знать как свои пять пальцев* — «1. Про чие-небудь дуже хороше, надійне, до найменших деталей знання чого-небудь. 2. Про достеменне, всебічне та повне знання переваг і недоліків певної людини»).

Такі «збої» в концептуалізації світу різних народів нами досліджено на основі двох гіпотез певної преференції при номінації навколишньої дійсності різними мовними спільнотами — гіперо-гіпонімічної та об'єктно-акціональної³¹. За допомогою згаданих гіпотез можна виявити нові (когнітивні й етнопсихо-

³⁰ Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики.— Запоріжжя, 2008.— С. 61.

³¹ Мизин К. И. Этнокультурное влияние на языковую концептуализацию мира : верификация двух гипотез // Фразеология и когнитивистика.— Белгород, 2008.— Т. 1.— С. 168–172.

логічні) аспекти етнокультурного впливу на концептуалізацію навколишньої дійсності певною лінгвостільною.

Натомість чим складніші асоціації, що лежать в основі (полісеміантивних та інтенційно-креативних) порівнянь, тим більшою мірою їм властиві мовноспецифічні та етнокультурні кваліфікації. Наприклад, щоб розкрити причини поляризації значення (енантиосемії) української КФО *дбає як за ковбасу в піст* — «не дбає, байдуже ставиться» необхідно ремотивувати внутрішню форму цього порівняння, тобто розкодувати сконденсовану в ньому семіотичну лінгвальну й екстралінгвальну інформацію. Для цього мовець повинен володіти пресупозитивними та імплікативними знаннями: фразеотворчим тут став когнітивний сценарій, який індукував стереотип про українців як про набожних людей, які суворо дотримувалися постів і, відповідно, не споживали в піст ковбасу.

Концепти є розбудовною базою усталених порівнянь, тією когнітивною та лінгвокреативною енергією, яка вибірково спрямовує в напрямку образу-еталона тієї чи іншої КФО різні концепти, що беруть участь у її фразеологізації. У результаті такої селекції постає один (інколи більше, залежно від полісеміантичності чи омонімічності усталеного порівняння) концепт, який і є концептуальним тлом цієї КФО. Наприклад, українське порівняння *голий як мати на світ народила* — «1) дуже бідний; 2) зовсім голий» постало внаслідок взаємодії гіпер- та гіпоконцептів «бідність», «оголеність», «мати», «народження», «світ», хоча концептуальне тло аналізованої КФО формують лише два концепти — «бідність» та «оголеність». Концептуальне тло російської КФО (*белый*) *как молоко* утворюють три концепти — «білий колір», «туман» і «шкіра людини», хоча при фразеологізації відбувалася взаємодія, крім названих, і таких концептів, як «їжа», «напій», «страва», «здоров'я», «життєві сили», «життєвий досвід», «мати» та ін., які належать до гіперконцепту «молоко» або перетинаються з ним.

Когнітивна семантика образів-еталонів КФО сприяє етнокультурному наповненню концептів. Навіть при запозиченні з однієї лінгвокультури в іншу КФО можуть отримувати етнокультурні смисли. При цьому «чужі» образи-еталони досить легко входять до концептуальної системи певної лінгвостільності, створюючи там часто неочікуваний комунікативний резонанс. Цей цікавий феномен можна проаналізувати на прикладі німецького усталеного порівняння *arbeiten wie ein Galeerensklave* (досл.: працювати, як галерний раб) — «працювати як каторжник», яке вжив В. В. Путін (на той час Президент Росії) на щорічній конференції в Москві (14 лютого 2008 р.): «Все эти 8 лет я пахал как раб на галерах с утра до ночи»³².

Ця КФО швидко поширилася в російському мовному середовищі. У чому ж причина такої безперешкодної актуалізації німецького порівняння в свідомості росіян? З якою метою В. В. Путін ужив саме цю непоширену в німецькій мові КФО? Чи передбачала це інтенція мовця? Тут можна говорити про дві передумови, по-перше, спонтанного вживання цієї КФО В. В. Путіним, а по-друге, її безперешкодної актуалізації у свідомості носіїв російської мови: 1) мовна інтерференція або трансференція (тут складно визначити, яке з цих явищ домінувало), що тісно пов'язані з німецьким періодом кар'єри В. В. Путіна; 2) ізоморфність когнітивних структур у межах європейського мовного простору. Першу визначимо як когнітивно-етнокультурну, а другу — як когнітивно-прагматичну.

Як відомо, етнокультурна свідомість може застосовувати резистентні або антирезистентні механізми когніції при запозиченні «чужих» концептів. Однак у випадках, коли ми маємо справу з порівнянням, слід пам'ятати, що «потреба в

³² Путин В. В. «Все эти 8 лет я пахал как раб на галерах ...». — <http://num.ru/news>.

порівнянні виникає за умови утрудненості, неможливості передавання своєрідності відображуваного предмета за допомогою прямого перерахування його ознак»³³. При цьому мовний механізм порівняння являє собою послідовний процес: спочатку вибирається суб'єкт, який повинен сприйматися як щось нове, потім відбувається підбір об'єкта порівняння, який має бути добре знайомим мовному колективу. У нашому випадку суб'єктом порівняння є В. В. Путін, а об'єктом — галерний раб: В. В. Путін отримує нову характеристику завдяки об'єкту порівняння. І ця характеристика «раба» не була б настільки новою без означення «галерний».

Так, перша передумова передбачала актуалізацію в комунікативному акті універсального концепту «рабська праця». Іntenція автора полягала в пошуку гіперболічного, яскравого висловлення щодо власного внеску в розвиток Росії. Тут, безперечно, доцільне вживання КФО, незважаючи на зниження стилістичного регістру висловлення. Одним із прийомів, який додає експресивності висловленню та впливу на реципієнта, є субституція. Тому при актуалізації концепту «рабська праця» асоціативні зв'язки вийшли на КФО *пахать как раб*, а потреба створення яскравого комунікативного ефекту сприяла контамінаційній субституції останньої за рахунок німецького образу-еталона *Galeerensklave* (галерний раб).

Таким чином, можна стверджувати, що відбулося не повне запозичення німецької КФО російською мовною свідомістю, а лише її образу-еталона, що є реалізацією другої передумови, оскільки важливою при запозиченні є когнітивна готовність сторони, що запозичує, «прийняти» фразеологічний образ. При контактуванні мов запозичуються насамперед ті одиниці, які містять прозорий образ, «живу» мотивацію, бо когніція встановлює межу процесу запозичення внаслідок контактування: те, що є в образі непрозорим для дискурсивної спільноти, в яку переходить та чи інша одиниця, як правило, взагалі не запозичується³⁴.

Саме тому не виникло проблем з актуалізацією в російській лінгвокультурі образу-еталона *Galeerensklave*. Сприяло цьому й те, що усталені порівняння належать до ФО з чітким відображенням загальнонародського досвіду³⁵, тобто їх образи-еталони в багатьох культурно-лінгвістичних ареалах без особливих труднощів пов'язуються мовцями з аналогічними значеннями.

Як бачимо, ізоморфність когнітивних структур у межах європейського мовного простору, однією з яких є когнітивна модель КФО, сприяла безперешкодній адаптації та актуалізації німецької КФО *arbeiten wie ein Galeerensklave* у російській лінгвосвідомості. А той факт, що це порівняння вперше вжив В. В. Путін, зумовив миттєве поширення цього порівняння в російському мовному просторі, свідченням чого стали численні дискурсивні зразки. Наприклад, Юрій Білоус — президент ФК «Москва» — сказав про своїх футболістів, що вони «Пахали как рабы на галерах»³⁶; ужив це порівняння і один з героїв серіалу

³³ Самарская Т. Б. Семиотическая характеристика сравнения как конструктивного элемента текста (на материале языка поэмы «Песнь о Гайавате») : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Краснодар, 2006. — С. 13.

³⁴ Földes Cs. Kulturgegeschichte, Kulturwissenschaft und Phraseologie: deutsch-ungarische Beziehungen // Deutsche Wortforschung als Kulturgeschichte. — Wien, 2005. — S. 329–330.

³⁵ Левин-Штайнманн А. Лингвоспецифический компонент при оформлении концептов фразеологизмами // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / Отв. ред. В. Н. Телия. — М., 2004. — С. 61.

³⁶ Карташов А. «Пахали как рабы на галерах». — <http://zeta.ru/sport/rfc>.

«Солдаты». Тому цілком зрозумілою буде фіксація цієї КФО фразеологічними словниками російської мови вже найближчим часом.

Отже, проведене зіставне дослідження системних маркерів компаративної фразеології — універсальності та когнітивності — дозволяє стверджувати, що онтологічно визначальною для цих системних маркерів є категорія порівняння, бо саме порівняння як операція мислення людини і трансцендентальний інструмент при пізнанні нею об'єктивного світу є універсальним та когнітивним.

Важливим висновком є те, що когнітивний аспект дослідження КФО повинен полягати не лише в розкритті гносеологічних підвалин при називанні мовцем об'єктивного світу за допомогою цих одиниць, а й в аналізі універсальних та ідіоетнічних концептів, у формуванні й репрезентації яких беруть участь КФО. З огляду на це усталені порівняння мають безпосередній вплив на формування етносвідомості носіїв мови, оскільки когнітивному наповненню концептів сприяють образи-еталони КФО, які при функціонуванні перманентно «заряджаються» етнокультурними смислами. Перспективу пропонованого дослідження вбачаємо в зосередженні наукової думки на проблемі вивчення онтологічних засад компаративної фразеології — антропоцентричності та аксіологічності.

(Кременчук)

К. І. MIZIN

SYSTEM MARKERS OF COMPARATIVE PHRASEOLOGY IN THE CONTRASTIVE PERSPECTIVE (on the material of English, German, Ukrainian and Russian languages)

The paper deals with the comparative study of system markers of comparative phraseology, i. e. universality and cognitivity, on the material of close-kindred and distant-kindred languages. Universality and cognitivity are determined comparison, as the latter is a thinking operation in human consciousness and is (1) universal and (2) cognitive, because it presents a transcendental instrument in a person's cognition of the objective world.

Key words: comparative phraseology, image-standard, universality, cognitivity, linguoculturology.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НЕСПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ЗАСОБІВ НЕГАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано функціонування неспеціалізованих засобів негати, з'ясовано передумови вживання їх із заперечною функцією, встановлено специфіку непрямо вираженого заперечення на тлі прямого та імпліцитного способів його реалізації.

Ключові слова: непряме заперечення, неспеціалізовані засоби експлікації заперечення, іронія, умовна конструкція, риторичне питання.

Поширення антропоцентричної парадигми дослідження в мовознавстві привернуло увагу до неспеціалізованих, вторинних засобів вираження різних значень. Ситуативна й контекстуальна зумовленість, неуніверсальність уживання, емоційно-оцінна маркованість, додаткове семантичне ускладнення вторинних засобів дали підстави кваліфікувати їх як периферійні чи перехідні явища на межі різних функціонально-семантичних полів ¹.

Вторинні засоби попри свою «неуніверсальність» заслуговують прискіпливого й ґрунтовного вивчення з огляду на важливу роль непрямої комунікації в людському житті взагалі. Деякі лінгвісти визнають навіть її первинність і більшу універсальність порівняно з прямою комунікацією ². Мовці вдаються до нестандартних засобів як несвідомо, через неспроможність точно висловити складну думку за допомогою спеціалізованих засобів, витлумачення яких чітко детерміноване, так і свідомо, шукаючи найдієвіший, але ненав'язливий засіб впливу на співрозмовника.

Одиниці непрямого спілкування виявляють низку специфічних особливостей на тлі спеціалізованих засобів. Якщо використання останніх забезпечує швидке й однозначне декодування відповідного значення сприймачем, то вживання вторинних засобів уможливорює вираження складних оцінно-змістових комплексів та прагматичних відношень, інтерпретація яких значною мірою залежить від можливостей і бажань адресата. Отже, вторинні засоби є семантично й конотативно місткішими, перспективи їхнього витлумачення чітко не детерміновані і залежать від багатьох чинників. Крім того, від спеціалізованих засобів їх відрізняє нерегламентованість і специфічність формального вияву.

Використання спеціалізованих засобів породжене бажанням мовця швидко й зрозуміло донести зміст до сприймача, тоді як непряме спілкування пов'язане насамперед з реалізацією певних комунікативних намірів мовця — ефективно вплинути на співрозмовника, ненав'язливо скорегувати його бачення ситуації,

¹ Бондарко А. В. Функциональная грамматика. — Ленинград, 1984. — С. 58.

² Деметтьев В. В. Непрямая коммуникация. — М., 2006. — С. 61.

залучити до спільного розвитку думки. Це означає, що непряме використання мовних одиниць є індивідуальним і неконвенціоналізованим. Вивчення його функціональних особливостей важливе і для повнішого встановлення внутрішньомовних ресурсів, і для поглиблення теорії комунікації загалом.

Об'єктом дослідження в цій статті стали засоби непрямої реалізації заперечення в українській мові. Її актуальність зумовлена тим, що увагу дослідників категорії ствердження / заперечення на матеріалі української мови привертали здебільшого типові граматичні та лексичні засоби³. Лише принагідно згадували про можливість нестандартного, стилістично маркованого вираження заперечної функції. Відомі спроби проаналізувати й деякі специфічні засоби, зокрема інтонаційні⁴, стилістичні і навіть паралінгвістичні способи реалізації заперечення⁵. Проте непряме заперечення як особливий комунікативний вияв мисленнево-мовленнєвого акту заперечення передбачає нетипове, ситуативне використання одиниць різних мовних рівнів, а тому потребує спеціального функціонального аналізу, що враховує його комунікативні особливості.

До основних засобів експлікації непрямого заперечення зараховуємо такі мовні одиниці, які, не маючи граматичних чи лексичних показників заперечення, уживаються безпосередньо для його реалізації. Серед них іронічні утворення, умовні конструкції та риторичні питання. Від спеціалізованих граматичних та лексичних засобів вираження заперечення вони відрізняються відсутністю в системі мови чіткого співвідношення із заперечним змістом, семантико-модальною складністю, контекстуальною та ситуативною зумовленістю. Зауважимо, що дослідники категорії заперечення на матеріалі іноземних мов часто кваліфікують ці засоби як імпліцитні і відносять до них усі конструкції без граматичних негаторів, мотивуючи це тим, що формально вони є стверджувальними і сприймач змушений логічно виводити з них заперечення⁶. Інші мовознавці відзначають внутрішню й комунікативну неоднорідність імпліцитно переданої інформації⁷. Тому вважаємо за потрібне розмежовувати імпліцитні та непрямі способи вираження змісту. Зокрема, В. В. Дементьєв називає декілька принципів функціональних відмінностей між ними. Передусім імпліцитно втілений зміст є семантично рівнозначним його експліцитному вираженню, тоді як переданий за допомогою непрямих засобів зміст не може бути чітко визначеним й адекватно витлумаченим за допомогою прямих засобів⁸. Для імпліцитних одиниць екстралінгвістичні чинники слугують лівим контекстом (актуальна конси-

³ Галкіна-Федорук Є. М. Заперечні речення в російській і українській мовах // Укр. мова і літ. в шк.— 1951.— № 5.— С. 21–31; Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках.— К., 1978.— 118 с; Дудик П. С. Слова-речения *Так, Ні* та їх синоніми // Укр. мова і літ. в шк.— 1972.— № 4.— С. 25–32; Куц О. П. Категорії ствердження і заперечення в українській мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Д., 2002.— 16 с.

⁴ Батурська Л. А. Интонационное отрицание в диалогической речи : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1973.— 33 с.

⁵ Паславська А. Й. Заперечення як мовна універсалія: принципи, параметри, функціонування.— Л., 2005.— 289 с.

⁶ Амиров А. Т. Имплицитное отрицание в современном английском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1981.— С. 9; Харитоновна И. Я. Вопросы взаимодействия лексики и грамматики.— К., 1982.— С. 112; Егорова Т. Г. Функционально-сематические и прагматические особенности высказываний, имплицитных отрицаний : Дис. ... канд. филол. наук.— К., 1989.— 181 с.; Ларина Т. А. Средства выражения и механизма функционирования имплицитного отрицания в современном французском языке : Дис. ... канд. филол. наук.— К., 1996.— 165 с.

⁷ Федосюк М. Ю. Неявные способы передачи информации в тексте.— М., 1988.— С. 12–13; Бацевич Ф. С. Співвідношення типів смислової імпліцитності в мові (на матеріалі російської мови) // Мовознавство.— 1993.— № 1.— С. 54–59.

⁸ Дементьєв В. В. Знач. праця.— С. 93.

туація + спільність аперцептивної бази), для непрямих — правим контекстом (мета вживання)⁹. Вибір непрямих засобів підпорядкований реалізації певних комунікативних намірів мовця, а не вираженню значення. Відповідно непрямі засоби є формально специфічними, містять своєрідні маркери, що спонукають до розширеної інтерпретації, визначають її напрямок. В імпліцитних структурах, які чітко співвідносяться з конкретним експліцитним змістом, немає потреби наголошувати на формі, тому формально вони істотно не відрізняються від експліцитних відповідників.

На нашу думку, передане без допомоги спеціалізованих лексичних та граматичних засобів заперечення також буває непрямим та імпліцитним. Непряме заперечення інтенційно зумовлене потребою мовця заперечити щось, хоч і висловлене нетиповими засобами, дібраними відповідно до комунікативних потреб. Здебільшого воно є експресивним, проте нечітким, модифікованим певними модальними відтінками, інтерпретація яких залежить від настрою, можливостей та інтересів адресата, пор.: «То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка. — *І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить*» (І. Нечуй-Левицький). Імпліцитним, або глибинним, називаємо заперечення, не передбачене безпосередньою комунікативною метою мовця спростувати певну думку. Воно впливає зі змісту речення, проте перебуває на другому плані. Характерно, що глибинне заперечення не має додаткових відтінків і завжди чітко співвідноситься із заперечним реченням, що зазнало згортання в експліцитному повідомленні, пор.: «Звечора тільки переглянув відповіді на білети» (Л. Дереш) → *Це було увечері + Я переглянув відповіді на білети + Я більше ніяк не готувався*; «І, на відміну від ведучої Маші Єфросиніної, [Джанні Моранді] звертався до глядачів українською мовою» (Україна молода, 6.09.2007) → *Джанні Моранді звертався до глядачів українською мовою + Маша Єфросиніна не зверталася до глядачів українською мовою*.

Негація за допомогою непрямих засобів є природним і поширеним явищем, оскільки вона означає спростування раніше висловленого змісту і передбачає певний вплив на реального чи уявного співрозмовника, щоб скорегувати його думки або припущення, а непрямі засоби якраз зручні для комунікативного впливу на співрозмовника. Вони уможливають найточнішу, найадекватнішу реалізацію заперечення відповідно до настрою, ставлення й комунікативних інтенцій мовця в кожній конкретній ситуації.

Одним із продуктивних способів експлікації непрямого заперечення є іронія. У мовознавстві її кваліфікують здебільшого як стилістичний прийом, коли «з метою прихованого глузування або для легкого добродушного жарту мовна одиниця з позитивно-стверджувальними (в широкому розумінні) значенням, конотацією або модальністю вживається з прямо протилежними характеристиками»¹⁰. Іронічне забарвлення в цілком нейтральних мовних одиницях з'являється внаслідок їх нетипового вживання, свідомого порушення мовцем їхніх звичних функціональних зв'язків, що уможливорює витворення особливо дієвих, експресивно маркованих мовленнєвих одиниць.

Уживання іронічних висловлень зумовлене якщо не безпосереднім бажанням мовця заперечити, то його незгодою з висміюваною ситуацією чи висловленою раніше інформацією, емоційним протестом проти неї, пор.: «Я вважаю, що для ВАКу Марія замолода... — Ха! Молода! Ззаду піонерка, спереду

⁹ Там же. — С. 85.

¹⁰ Тараненко О. О. Іронія // Українська мова : Енциклопедія. — 3-є вид. випр. і доп. / Ред. кол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова). — К., 2007. — С. 239.

пенсіонерка! — звузила очі Мері Мусіївна» (А. Крижанівський); «Що ви, тату, робите? Чи вам діла нема, що ви косите на вулиці кропиву? — *Еге, кропиву! Добра кропива!* Хіба ти не бачиш, скількиросло тих чортів, бий їх сила Божа!» (І. Нечуй-Левицький).

Іронічні висловлення можуть ґрунтуватися не лише на семантичному контрасті, а й на граматичній невідповідності, транспозиції, увиразненій специфічною іронічною інтонацією та додатковими модальними елементами. Зокрема, для непрямого заперечення в українській мові іронічно вживають форми майбутнього і минулого часів, пор.: «Та виходьте, не бійтесь! Я вас виведу на вулицю, — запрошував їх Сухобрус. — *Еге, так і вийдемо оце!* Щоб ви нас повигонили, отець ректор, — обізався Радюк» (І. Нечуй-Левицький); «Якби вашу вчительку збирався хтось красти, ви б сиділи склавши руки? *Ага! Всидиш тут!* Хоч вона й двійки нам ставила, і з класу вигонила, але ж...» (В. Нестайко); «Старшина. Чи не помиляєтеся ви? Риндичка. Отак пак! *Щоб я та помилилася!*» (М. Кропивницький). Непряме заперечення можливе також на основі іронічного вживання форм умовного способу, пор.: «Ну, то бери Ганну. — *Авжеж! Оце взяв би той кадівб, що бублика з їси, поки кружок обійдеш!*» (І. Нечуй-Левицький); «Мотря. ... Ну вже ж і парубок — кваша якась, а не парубок! Хоч би одного перстеника зняв!.. *Хведоска. Так би я йому й дала, якраз!..*» (М. Кропивницький).

Іронічне заперечення, попри свою експресивність і викривальність, є не категоричним, а скоріше полемічним способом заперечення, бо мовець висловлює його не прямо й беззастережно — ні, і все, — а емоційно, суб'єктивно, спонукаючи цим сприймача самостійно вирішувати, хто має рацію: автор іронічного заперечення чи його співрозмовник. Таке заперечення навіть заохочує до пошуку істини. Як слушно зазначає О. Третякова, «іронічний образ породжує відчуття змістової багатомірності... Ми заглиблюємося в значення знака, як у лабіринт, і блукаємо в ньому, нашттовхуючись на парадокси, які змушують різко змінювати напрямок думки. У будь-якому пункті мисленнєвих блукань у лабіринті помітно певний надлишок значення. Це не дає розуму зосередитися в межах якого-небудь одного витлумачення зображуваного, тобто породжує принципovu неодновимірність ідей»¹¹.

Діапазон емоційної реакції, яку разом із запереченням передають іронічні висловлення, дуже широкий: це образа, обурення, гіркота, сум, розчарування, презирство, глузування, зневага, самовпевненість тощо, пор.: «Ніякої ненависти нема, навіщо вигадувати, не розумію! — *О, я вигадую! Я вигадую!* — гірко усміхається вона» (В. Винниченко); «“Де взяв? Де взяв?” Думаєш, украв? *Ого, украл, якраз!*» (В. Винниченко); «“Заберемо”... *Ег-ге! Хіба, може, мертвих!*» (Гр. Тютюнник); «Треба було б тоді шанувати, як я вас усіх шанувала. — *И...И... А то ми тебе не шанували!* — скривився старий» (Гр. Тютюнник).

Безперечно, визначальну роль в оформленні й інтерпретації іронічних висловлень відіграє інтонація, що є найуніверсальнішим виразником прагматичних відношень. Проте з інтонацію іронічного висловлення пов'язаний порядок слів, формальна структура речення. З одного боку, іронії як способу непрямої комунікації властива надзвичайно широка варіативність вияву. З другого боку, констатуємо тенденцію до усталення, фразеологізації особливо компактних і водночас емоційно містких моделей іронічних висловлень. Стійка зв'язана структурна схема, яка складається з обов'язкового й одного чи кількох змінних

¹¹ Третякова Е. Ирония в структуре художественного текста. — <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=443&level1=main&level2=articles>.

компонентів, що поєднуються в чітко визначеній послідовності з відповідним інтонаційним оформленням, дає підстави кваліфікувати такі конструкції як напівфразеологізовані речення.

Іронічні висловлення у формі напівфразеологізованих речень уможливають менш оригінальну, але швидко й компактно реалізацію заперечення разом з емоційною реакцією на неприйнятну думку. Характер емоційного вияву визначає вибір структури напівфразеологізованого речення. Зокрема, напівфразеологізовані речення, побудовані за фразеосхемою *Який / яка / яке / які там...!*, реалізують категоричне іронічне заперечення, яке повністю, навіть з відтінком зневаги, відкидає можливість чогось. Напр.: «Гімназія була в Златополі; восени і весною — болото, глибини якого і Гоголь не в силі описати. Залізниця? *Яка там залізниця!* Зі світом зв'язує балагула, якісь неможливі шкапи, візник зі сторінок Шолом-Алейхема» (О. Семененко). Напівфразеологізовані речення, побудовані за схемами *Добрий (-а, -е, -і) + іменник* та *Добре + дієслово*, уможливають експлікацію заперечення з відтінком образи, обурення, пор.: «Це той, про котрого Кукса каже, що ненавидить бабського кодла... *Добре ненавидить!*...» (М. Кропивницький). Напівфразеологізовані речення, побудовані за допомогою десемантизованого компонента *де* та модальної частки *там*, передають заперечення з відтінком зверхності, категоричності, пор.: «Чи тут той лев, що з рота в його тече вода? — спитала Мелашка. *Де там тобі тут!* — гордовито сказала Палажка» (І. Нечуй-Левицький); «...Що тобі, доню? — Нічого, мамо, нічого! — *Де вже там нічого!* Журиш ти мене дочко!» (Марко Вовчок).

Узвичаєння певних структурних моделей іронічних висловлень у ролі заперечних висловлень означає їхнє наближення до стандартизованих засобів вираження заперечення й ілюструє відзначену В. В. Дементьєвим можливість поступового зняття протиставлення між прямою і непрямою комунікацією¹².

Цікаво, що не лише традиційні іронічні висловлення, а й деякі інші іронічні слововживання можуть виконувати роль непрямого заперечення. Наприклад, у реченні «...Ющенко на власній шкурі й не відчув “нового” стилю роботи цього відомства [Державної митної служби]» (Україна молода, 21.07.05) автор виразно заперечує тим, хто декларує новий стиль роботи установи.

Іронічні слововживання репрезентують лаконічне некатегоричне заперечення зроблених кимсь раніше або ймовірних оцінок чи визначень. Таке заперечення породжує ефект уявного інтертекстового діалогу автора не лише з читачами, а й з учасниками описуваної ситуації. Воно має суб'єктивний, емоційно-оцінний характер і широкі можливості для використання, оскільки, по-перше, дає змогу процитувати опонента, заперечити саме його визначення того чи того явища, пор.: «В Україні, Прибалтиці, Кавказі, скрізь, де народ “*визволяють*”, його не запитавши...» (Українська правда, 15.11.05); «Саме “схрещення” біології з марксизмом-ленінізмом стало найвидатнішим “*досягненням*” Трохима Лисенка...» (Україна молода, 13.05.06); «“*Економічне чудо*” за Януковичем, або зростання без добробуту» (Українська правда, 16.02.06). По-друге, таке заперечення дуже компактне й зручне. Іронічно вживши одне слово, автор фактично спростовує чиєсь судження, витлумачення, не подаючи його у своєму тексті. По-третє, як уже зазначалося вище, іронічні слововживання дають змогу висловити заперечення некатегорично, спонукати співрозмовника до власної інтерпретації суперечливого питання.

На семантичному рівні іронічне переосмислення слова пов'язане з перегрупуванням його семної структури, актуалізацією в ній контрастного семантично-

¹² Дементьєв В. В. Знач. праця. — С. 31.

го чи оцінного компонента і нівеляцією подібного компонента з протилежним знаком. У мовознавстві це явище має назву енантіосемії. Іронічні слововживання, ужиті для заперечення, належать до явищ адгерентної, тобто мовленнєвої, оказіональної енантіосемії.

Мовлення сучасних українських ЗМІ засвідчує високу продуктивність іронічного вживання різних груп лексики¹³, серед яких чільне місце посідають позитивно марковані назви осіб і ознак. Цікаво, що іронічного переосмислення зазнають навіть службові слова. Наприклад, використане в рекламі меблів речення *“Не” для вашої спальні* співвідноситься з формально стверджувальним судженням *Меблі підійдуть до вашої спальні*, проте його зміст значно багатший за стверджувальний варіант. Рекламодавець моделює цей зміст так: «Ви можете подумати, що це меблі не для вашої спальні. Даремно. Насправді вони можуть підійти й для вашої спальні». Отже, прийом ненав’язливого іронічного заперечення створює ефект полеміки із сприймачем, спонукає його до самостійного перегляду стереотипних суджень.

Широко використовують для непрямого заперечення умовні конструкції. Зазначимо, що поділяємо думку російських мовознавців, які формою умовного способу вважають «поєднання частки **би(б)** (зокрема і в складі сполучників) з дієслівною формою на -л, яка не має значення минулого часу»¹⁴. Зокрема, в українській мові на вираженні умовного способу спеціалізуються аналітичні форми *ходив би, якби ходив, коли б ходив, якщо б ходив*.

Виражаючи уяву, гіпотетичну подію, форми кон’юнктива внаслідок категорійного протиставлення формам дійсного способу, виражають її як таку, якої немає насправді. Сприймач виводить заперечення із загальної семантики умовної конструкції, у якій значення невідповідності дії реальності здебільшого поєднується з певними суб’єктивно-модальними відтінками на кшталт великого бажання, жалю, суму, докору, обурення тощо, пор.: *«Аби ж Рекс був, мій собака. Ми б удвох пішли. Нема Рекса. Убив його Глипа»* (В. Близнець); *«Аби ж то Євпраксія знала, про що питати»* (П. Загребельний); *«Ех, коли б оце [був] зі мною зараз Павлуша!»* (В. Нестайко). В умовно-бажальних конструкціях, що функціонують у діалозі як відповіді на попередні питання чи репліки, заперечення реальності повідомлюваного виявляється яскравіше, хоч теж поєднується з емоційно-оцінними модальними значеннями пор.: *«Мабуть, потрібна путівка? Собі чи комусь із друзів? Коли б ішлося про путівку,— подумав я»* (Ю. Мушкетик) → *«Я б хотів, щоб ішлося про путівку, але, на жаль, йдеться не про неї; Як це трапилося? Та якби ж я знав!»* (Ю. Андрухович) → *Хотів би я знати, але, на жаль, не знаю*.

Форми умовного способу функціонують переважно у структурі складнопідрядних речень з умовно-наслідковими семантико-синтаксичними відношеннями між підрядною і головною частинами, пор.: *«Якби хотів, знаходив би час...»* (Ю. Покальчук); *«Я р о с л а в М е н д у с ь: “Якби на мене був компромат, він вже був би відомий”»* (Телеканал «ЕРА», 10.02.2007). Такі речення засвідчують прямий причиново-наслідковий зв’язок між двома подіями. Відсутність наслідкової події дає підстави зробити висновок і про відсутність зумовленої події, пор.: *Якби хотів, знаходив би час... ← Часу на щось не знаходив, отже насправді*

¹³ Докладніше див.: Баган М. П. Заперечна функція іронічних слововживань у сучасній українській публіцистиці // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту : Сер. «Лінгвістика». — Херсон, 2007. — Вип. 5. — С. 109–114.

¹⁴ Русская грамматика : В 2 т. — М., 1980. — Т. 1. — С. 625; Шелякин М. А. Об инвариантном значении и функциях сослагательного наклонения в русском языке // Вопр. языкознания. — 1999. — № 4. — С. 124.

не хотів цього; Якби на мене був компромат, він вже був би відомий ← Компро-мат на мене не відомий, тож його немає. Умовно-наслідкові конструкції допомагають мовцеві посилити своє заперечення, аргументуючи його відсутністю логічних наслідків. Водночас нетипова для заперечення конструкція робить його неоднозначним, незавершеним. Мовець чи то лукавить, уникаючи чіткого формулювання, чи то заохочує сприймачів самим вивести заперечну відповідь. Цьому сприяє вираження наслідкової частини речення формою риторичного питання, пор.: «М. Мельниченко: “Якби за мною стояло ЦРУ, то хіба мін’юст США вимагав би півки?”» (Українська правда, 11.12.2001); «О л ь г а С у м с ь к а: “Якби це був справжній діамант, ви уявляєте, скільки б каратів тут було?”» (Новий канал, 26.11.2006). Отже, умовні конструкції є зручним засобом вираження непрямого заперечення, демонстративно переданого мовцем через моделювання уявної нелогічної ситуації.

До продуктивних засобів реалізації непрямого заперечення належать риторичні питання. Сама семантика питального речення передбачає незнання, невпевненість автора у ствердженні чи запереченні змісту. У поєднанні з особливою інтонацією та певними модальними компонентами воно перетворюється на дуже дієвий, емоційно забарвлений засіб, за допомогою якого можна заперечити реальному чи уявному співрозмовникові й водночас емоційно вплинути на нього, щоб скорегувати його думки чи поведінку. Напр.: «То стрельніть у них! — крикнув Кость. — У дітей? Здивувався я. — Які це діти?! Це шури! Дайте сюди пістолет» (Ю. Винничук); «А ви маєте право калічити дівчині життя? — Та хто калічить?! Хто калічить?! — ... кричить Панас Павлович» (В. Винниченко).

Риторичне питання уможливорює вираження складного комплексу почуттів у поєднанні з запереченням, витлумачення яких дуже залежить від здібностей і бажання сприймача. Проте від інтонації, форми риторичного питання, наявних у нього питального та модальних компонентів певною мірою залежить характер заперечення¹⁵. Зокрема, первинне причинове значення питальних компонентів риторичних питань, побудованих за схемами: Чому (ж) + ключове поняття попередньої репліки...?, Чого (ж) + ключове поняття попередньої репліки...? сприяє формуванню спокійного, розважливого заперечення, пор.: «Йй-бо, повісився! На плащі болонья... — Плітки! — Чому ж плітки? — втрутилася дама в пенсне» (А. Крижанівський); «Чорт (ще сумніше). Тоді нічого не вийде. Б е з б о р о д ь к о. Чого ж не вийде?» (М. Стельмах).

Натомість категоричне заперечення з відтінками образи чи обурення реалізують риторичні питання-перепитування, побудовані за схемою Як це + ключове поняття попередньої репліки? Напр.: «Нічого не сталося, — поквапилася Рома і знову зайшлася сміхом. — Як це не сталося? — ледь ображено заперечив Пепа, підводячись на ноги. — Сталося, сталося» (Ю. Андрухович).

Риторичні питання з питальним компонентом хто, у яких мовець заперечує, що він сам виконував певну дію, виражають заперечення категоричніше й емоційніше, ніж риторичні питання з часткою хіба, пор.: «Хто ж тебе ображає?!» і «Хіба ж я тебе ображаю?!». Риторичним питанням аналізованого типу мовець не просто заперечує, а наче відгороджується від певної дії, обурюючись, що хтось так про нього думає.

Серед риторичних питань є також клішовані одиниці, яким властива відтворюваність, узвичасність, співвіднесеність з конкретним заперечним значенням,

¹⁵ Докладніше див.: Баган М. П. Риторичне питання як непрямий засіб заперечення в сучасній українській мові // Теоретична і дидактична філологія : Зб. наук. праць. — К., 2007. — Вип. 2. — С. 3–12.

що дає підстави вважати їх близькими до спеціалізованих засобів заперечення, пор: *Хто так робить?!* («не так це робиться»); *Хто там розбере?* («не розбереш»); *Кому воно треба?* («нікому воно не треба»); *Кому яке діло?* («ще нікого не стосується»); *Нащо він здався?* («він не потрібен»); *Де йому взятися?* («його не може бути»).

У монологічному, рідше діалогічному мовленні вживають риторичні питання, співвідносні із заперечними судженнями, які спростовують не безпосередні реальні висловлення, а гіпотетичні думки. Такі риторичні питання заперечують дію або процес (пор.: *«Чи ми кого в житті несправедливо карали? Чи, може, наш народ кого зі світу зжив?»* — Л. Костенко), їхні модальні аспекти: можливість (пор.: *«Вона [Оленка] теж весела, та й звідки б узятись смутку в такі літа і за таким статком!»* — Ю. Мушкетик); доцільність (пор.: *«Отож, лиш дідові й можна в оту печеру-чернеру й назад, а тобі зась, бо чого тобі в те минуле життя заглядати, коли його в тебе не було?»* — Є. Гуцало); значущість (пор.: *«І що їм всім до того, що корчилися ти з болю?»* — Л. Костенко), логічність (пор.: *«Бо де таке бачено, у яких нормальних, цивілізованих країнах, щоб у верхівку влади пхалася і пропхалася така особа, яка дискредитує її?»* — Високий Замок, 18.07.2005). У монологічному мовленні, на відміну від діалогічного, риторичні питання менш експресивні й прагматично зорієнтовані, проте вони також не виражають однозначного заперечення, спонукаючи сприймача самостійно дійти до нього попри увиразнену складність і дискусійність питання.

Отже, одним із виявів непрямої комунікації є непряме заперечення, суть якого полягає у використанні неспеціалізованих засобів для комунікативного впливу на сприймача, пов'язаного з нежорстким, але здебільшого емоційно-оцінним відхиленням його раніше висловленої думки чи припущення. Серед таких засобів — іронічні утворення, умовні конструкції та риторичні питання. Для них характерна емоційно-семантична місткість, прагматична зорієнтованість, багатоманітність формального вияву та прагматичного спрямування. За допомогою цих засобів досягають різних комунікативних цілей: ефективного, але ненав'язливого переконання співрозмовника, емоційного впливу на нього, спонукання сприймача до самостійного виведення заперечення і відповідної корекції своєї поведінки, створення ефекту полеміки, пошуку об'єктивної відповіді на складне, неоднозначно тлумачене питання, демонстрації доброзичливого, ненав'язливого ставлення мовця та ін. Деякі з іронічних висловлень та риторичних питань набувають структурного усталення, закріплюються за фіксованим заперечним значенням та комунікативним впливом. Вони стають узвичаєними в певних ситуаціях, що спричиняє часткову втрату ними свого непрямого характеру та функціональне зближення із спеціалізованими засобами.

М. Р. БАГАН

FUNCTIONAL-COMMUNICATIVE POTENTIAL OF THE NONSPECIALIZED MEANS OF NEGATION IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

In article functioning of unspecialized means of negation are analysed, preconditions of their use with negation function are defined, specificity of indirectly expressed negation against direct and implicative ways of its realization is established.

Key words: indirect negation, unspecialized means of negation, irony, a conditional construction, a rhetorical question.

СТИЛІСТИКА ГІПЕРТЕКСТУ

У статті проаналізовано процеси, які відбуваються в гіпертексті, створеному в інтернет-середовищі. Зазначено, що завдяки технічним засобам візуалізації, які дали змогу чітко позначити вузли переходу з одного текстового рівня на інший, зросла роль мовних одиниць, що формують цей вузол переходу,— їхня комунікативна, стилістична вага.

Ключові слова: гіпертекст, гіперпосилання, ризоморфна текстова організація, стилістика, культура мови.

Із розвитком цифрових технологій сучасна комунікативна практика перейшла на інший функціональний рівень. Показовий щодо цього характер інтернет-спілкування, де активно послуговуються специфічним нелінійним текстом.

Наукове осмислення такого явища, як нелінійний текст, пройшло етапи від усвідомлення його в загальнонауковій картині ¹ до вироблення підходів щодо опису ². Ідея використання нелінійної організації тексту не нова. Тексти з переходами на різні рівні характерні, зокрема, для Біблії з її унікальною перехресною системою «паралельних місць» — аналогів посилянь ³.

Інженерна думка в середині ХХ ст. передбачала використання пристроїв, за допомогою яких можна було б організувати текст із вузлами переходу на іншу інформацію — вербальну і невербальну ⁴. Проте активного поширення нелінійна організація тексту набула з упровадженням інтернет-технологій. У сучасних цифрових технологіях нелінійна організація тексту органічно реалізувалася в гіпертексті.

Поняття гіпертексту має міждисциплінарний характер, гіпертекстові системи стали предметом дослідження в різних галузях знань — технічних ⁵,

¹ Engelbart D. C., *English W. K.* A research center for augmenting human intellect // AFIPS Conference Proceedings (Fall Joint Conference).— Montvale, 1968.— P. 395–410; *Субботин М. М.* Гипертекст : Новая форма письменной коммуникации // Итоги науки и техники : Сер. «Информатика».— М., 1994.— Т. 18.— С. 1–158.

² Conklin J. Hypertext: an introduction and survey // *Computer*.— 1987.— Vol. 20. N 9.— P. 17–41.

³ Визель М. По ту и эту стороны экрана // *Иностр. лит.*— 1999.— № 10.— С. 174.

⁴ Bush V. As We May Think.— *The Atlantic Monthly*.— 1945.— Vol. 176. N 1.— P. 101–108.

⁵ Храмов П. Б., Брик С. А., Русак А. М. и др. Основы Web-технологий.— М., 2007.— 374 с.; Энштейн В. Л. Введение в гипертекст и гипертекстовые системы.— <http://edu.pgtu.ru/elib>.

філософських⁶, лінгвістичних⁷, культурологічних⁸ та ін., феномен гіпертексту ефективно виявляється у сфері творчої діяльності⁹. Розширюється спектр успішного застосування гіпертекстових систем у багатьох сферах науки, техніки, освіти, економіки¹⁰.

Визначення гіпертексту в сучасному науковому дискурсі потрактовано відповідно до сфери вжитку. В інформатиці це поняття детерміновано таким визначенням: «принцип організації інформаційних масивів, за яким окремі інформаційні елементи зв'язані між собою асоціативними відношеннями, що забезпечують швидкий пошук необхідної інформації та / або перегляд взаємозв'язаних даних»¹¹; у літературознавстві — «текст із фрагментами, що пов'язують його з іншими текстами. Дає змогу читачеві обрати один із багатьох шляхів його прочитання»¹²; у філософії — «заперечення лінійної побудови тексту»¹³; у різних галузях культурології — «в сучасних аудіовізуальних медіа нелінійний характер екранного тексту (оповіді)»¹⁴ (тут текст — будь-яка у загальному семіотичному розумінні інформаційно завершена і впорядкована сукупність знаків, пов'язаних між собою кодифікованою системою їхнього взаєморозташування (граматики) та комплексом правил їх інтерпретації (мовою)¹⁵); у лінгвістиці — «в інформаційно-комп'ютерній прикладній галузі — сіткова формалізована модель репрезентації текстів, вузли якої співвідносяться з різними пакетами текстової інформації»¹⁶. У сучасному мовознавстві поняття гіпертексту не обмежується лише наведеним визначенням. У лінгвістичній послугуються цим терміном на позначення набору текстів, «що містять вузли

⁶ *Еко У.* От интернета к Гуттенбергу: текст и гипертекст // Интернет.— 1998.— № 6–7.— С. 91–92; *Емелин В. А.* Информационные технологии в контексте постмодернистской философии : Дис. ... канд. филос. наук.— М., 1999.— 164 с.; *Иванов А. Е.* Философские и психологические аспекты виртуальной и социальной реальности в их взаимосвязи : Дис. ... канд. филос. наук.— М., 2004.— 145 с.; *Кузнецов М. М.* Виртуальная реальность : взгляд с точки зрения философа // Виртуальная реальность : Философ. и психолог. аспекты.— М., 1997.— 187 с.

⁷ *Потапова Р. К.* Новые информационные технологии и лингвистика.— М., 2005.— 368 с.; *Ильина И. А.* Проблемы изучения и восприятия гипертекста в мультимедийной среде Интернет : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 2009.— <http://www.ipk.ru/ipex.php?id=1616>; *Коломієць Н. В.* Лінгвістичні особливості організації гіпертексту інтернет-новин (на матеріалі англійської мови) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 2004.— 21 с.; *Алатирева Н. Б.* Номінативна ланка в середовищі українського обрядового гіпертексту : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Одеса, 2002.— 16 с.

⁸ *Ларионова Н. С.* Гипертекст как модель современной культуры : Дис. ... канд. социолог. наук.— М., 2005.— 188 с.; *Шмидт Э.* Об универсальных библиотеках и садах расходящихся тропок.— www.netslova.ru/schmidt/hypertexts.html.

⁹ *Кім В.* Гіпертекст і його вияви в українській та світовій літературі. Актуальність, перспективність, безпеки.— www.fact.kiev.ua/articles/article_30; Всюду «Art», или Фестиваль как гипертекст.— <http://mmj.ru/index.php?id=162&article=736>.

¹⁰ *Негусторов В. В.* Гипертекст как феномен современного общества : Дис. ... канд. филос. наук.— Краснодар, 2003.— С. 3–4.

¹¹ Гипертексты.— http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RDovlwlqxy:.

¹² Літературознавча енциклопедія.— К., 2007.— Т. 1.— С. 229.

¹³ *Войсунский А. Е.* Интернет — новая область исследований в психологической науке // Учен. зап. каф. общей психологии МГУ.— М., 2002.— Вып. 1.— С. 82–101.

¹⁴ *Рутковский О. Г.* Украинский словарь-довідник екранних медіа.— К., 2007.— С. 48.

¹⁵ Там же.— С. 201.

¹⁶ *Загнітко А. П.* Гіпертекст II // Українська мова : Енциклопедія.— 3-тє вид., змін. і доп. / Ред. кол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова).— К., 2007.— С. 100. Наведене визначення неповно відображає сутність поняття гіпертексту в інформаційно-комп'ютерній прикладній галузі, оскільки вузли моделі репрезентації текстів можуть співвідноситися з пакетами не лише текстової інформації, а й одиниць інших семіотичних систем.

переходу від одного тексту до іншого і дозволяють вибирати певні відомості для читання або послідовність читання, в такий спосіб формуючи щоразу інший організований у систему лінійний текст»¹⁷.

Отже, гіпертекст — багаторівнева, розгалужена система інформаційних блоків, у якій реципієнт має змогу самостійно вийти на будь-який інформаційний рівень. На гіпертекст покладено завдання зв'язування інформаційних одиниць (вербальних чи невербальних) одного рівня в мережу. У поняття гіпертексту закладено семантичну ознаку мережі, що вдало корелює з принципом організації мережі Інтернет, і це, природно, знайшло в цій мережі широке застосування.

Симпліфікована модель гіпертексту в Інтернеті — це текст із маркованими словами або більшими мовними одиницями, активізація яких забезпечує перехід на інший текст чи інший різновид інформації. Такий текст, не втрачаючи реальних просторових обрисів, набуває специфічних ознак, відомих у сучасному науковому дискурсі як ризома¹⁸. Ризома — термін, запозичений із філософської течії постмодернізму¹⁹, який водночас взято з біології, де він позначає певну будову кореневої системи, що характеризується відсутністю центрального стрижневого кореня і складається з багатьох хаотично переплєтених пагонів, які відмирають, регенерують, непередбачувані у своєму розвитку²⁰. У широкому розумінні за допомогою поняття «ризом» можна розкрити сутність облаштування і функціонування всесвітньої мережі Інтернет²¹. Водночас ризома об'єднує сформульовані у філософії постмодернізму уявлення про аструктурний спосіб вербальної організації тексту, що дає підстави використовувати назву цього метапаттерну для номінування децентрованого тексту²².

Ризоморфна структура гіпертексту в Інтернеті виявляє певні особливості, не характерні для інших типів гіпертекстових організацій: принципова можливість існування тільки в комп'ютерному вигляді, множинність віртуальних структур, віртуалізація інформації²³.

Розвиток цифрових технологій, маючи яскраво виражений ротаційний характер (коли безперервно на зміну одним технологіям приходять інші), спричиняється до системно-структурних змін на всіх рівнях комп'ютерно-інформаційної організації. Названий процес впливає на репрезентацію гіпертексту, зокрема в мережі Інтернет (наприклад, активний розвиток відеотехнологій спричинився до появи гіпермедіа).

Структура ризоморфної текстової організації відрізняється від лінійної. Модель ризоморфної структури — це поєднання великої кількості лінійних текстів, які пов'язані один з одним вузлами переходу. Для неелектронного гіпертексту вузлом переходу на інший текстовий рівень є мовні засоби, які дають змогу чи-

¹⁷ Сюта Г. М. Гіпертекст I // Там же.— С. 99–100.

¹⁸ Гречко П. К. Концептуальные модели истории.— М., 1995.— С. 98–102; Грицанов А. А., Абушенко В. Л. Ризома // История философии. Энциклопедия.— Минск, 2002.— С. 883–887.

¹⁹ Делез Ж., Гваттари Ф. Ризома // Философия эпохи постмодерна / Сб. переводов и рефератов.— Минск, 1996.— С. 7–31.

²⁰ Пор. також визначення термінів «ризом» і «ризоморфи» (Словарь ботанических терминов.— К., 1984.— С. 209).

²¹ Емелин В. А. Ризома и Интернет // Глобальная сеть и киберкультура.— emeline.narod.ru/rhizome.htm; Климентьев В. Веб x.0 и эпоха постмодерна.— e-commerce.com.ua/3469.

²² Можейко М. А. Ризома // Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов.— Минск, 1998.— 896 с.

²³ Хартунг Ю. Гипертекст как объект лингвистического анализа // Вестн. Моск. ун-та.— Сер. 9. Филология.— 1996.— № 3.— С. 61–77.

тачеві виявити цей рівень. Здебільшого така конструкція має певну структуру (знак, слово, речення, текст), зміст якої вказує на існування іншого текстового рівня. Тобто в основу формування вузла переходу гіпертексту покладено семантичний принцип.

Електронний гіпертекст формується саме за таким принципом, однак технічні можливості дали змогу формалізувати логіко-семантичні зв'язки між частинами структури гіпертексту. Завдяки візуальному маркуванню (наприклад, іншим кольором) у контексті певної мовної одиниці (яка є вузлом переходу на інший рівень) відпала потреба опису, використовуваного для індикації іншого текстового рівня. В електронному гіпертексті виділяється мовна одиниця, яка асоціативно пов'язана з текстом на іншому рівні, а зовнішній вигляд цієї мовної одиниці вказує на те, що існує перехід на цей рівень. Така формалізована структура електронного гіпертексту іноді за певних умов не візуалізується під час загального огляду інформації, що помічено, наприклад, у заголовках, лідах, анонсах тощо. Це пояснюється тим, що сама структура цих різновидів контексту візуально інша. Водночас активізація відповідних текстових одиниць дає змогу перейти на інший рівень.

Логіко-семантичні зв'язки в електронному гіпертексті як комунікативному середовищі виявляють особливу природу, пов'язану з принципами актуального членування речення. Сучасна комунікативна практика в мережі Інтернет засвідчує широке послугування гіпертекстом в усіх стильових різновидах²⁴. Особливе місце в структурі гіпертексту на рівні будь-якого функціонально-стильового різновиду займають вузли переходу на інший рівень тексту, який у мовній практиці номіновано терміном «гіперпосилання»²⁵. Посилання в електронному гіпертексті — це матеріалізована конотація, алюзія у звичайному тексті²⁶. Вузол переходу на інший рівень тексту має на веб-сторінках здебільшого вигляд виділених кольором слова, речення чи частини тексту, активізація яких викликає іншу сторінку або певну частину поточної електронної сторінки. Одиниця тексту, виконуючи роль гіпертекстового вузла, логічно пов'язана з текстовим рівнем, на який здійснюється перехід. Саме гіпертекст через вузли переходу дає змогу розширити семантику слова, адже посилання в електронній комунікації — це зовнішні структурні показники, що забезпечують глобальну зв'язаність гіпертексту, його змістову єдність²⁷.

Правильне маркування вузла переходу робить оптимальним гіпертекст, не порушуючи логіко-семантичних зв'язків, і навпаки — неадекватна візуалізація вузла переходу на інший текстовий рівень руйнує чи спотворює зв'язки ризоморфної структури тексту. Така ситуація пов'язана з проблемами лінгвостилістики та культури мови — дисциплін, головні завдання яких визначені як цілеспрямований вибір мовних засобів, що відповідають стильовим і стилістичним нормам, свідоме, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно

²⁴ Чемеркін С. Г. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси. — К., 2009. — 240 с.

²⁵ Гіперпосилання — фрагмент тексту, слово, символ у документі HTML, що є посиланням на інший документ (Дербенцев В. Д., Семьонов Д. Є., Шаранов О. Д. Словник термінів інформаційних систем і технологій. — К., 2008. — С. 41).

²⁶ Визель М. Поздние романы Итало Кальвино как образцы гипертекста. — <http://www.netslova.ru/viesel/viesel.htm>.

²⁷ Кушнерук С. Л. Расширение коммуникативного пространства: специфика текстов электронных СМИ в сравнении с печатными // Политическая лингвистика. — Екатеринбург, 2007. — Вып. 3(23). — С. 140–143.

від мети й обставин спілкування²⁸. З цього погляду стилістика гіпертексту, по-перше, повинна передбачати вибір мовно-виражальних засобів під час формування вузлів переходу з одного текстового рівня на інший відповідно до контексту, а по-друге, регулювати логіко-семантичні зв'язки між структурними одиницями гіпертексту за допомогою вузлів переходу між текстовими рівнями. Саме вузли переходу з одного рівня тексту на інший — одна з найважливіших одиниць стилістики гіпертексту.

Проблема застосування стилістичного і культуромовного інструментарію до аналізу гіпертексту актуалізувалася в умовах функціонування Інтернету. У Всесвітній мережі вузол переходу на інший текстовий рівень чітко експлікувався за допомогою технічних засобів. Гіперпосилання стало виразним компонентом гіпертекстової структури, що збільшило стилістичну й культуромовну вагу одиниць, які належать до вузла переходу на інший текстовий рівень. У зв'язку з цим чітко окреслюється предмет дослідження сучасної стилістики та культури мови — одиниці гіпертекстової структури. Функціонально навантаженою одиницею виявляється вузол переходу на інший текстовий рівень, оскільки візуалізація відповідної мовної одиниці — вузла переходу — формує інший стилістичний і культуромовний контекст. Вузол переходу в електронному гіпертексті (як, власне, й у неелектронному) у функціональному аспекті виконує роль метафори, головне завдання якої — «перенести з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності»²⁹. Відповідно така модель потребує й стилістичного інструментарію для її опису.

Реалізація гіпертекстової структури за допомогою вузлів переходу на інший текстовий рівень адекватна реалізації моделі іншої лінгвостилістичної категорії — інтертекстуальності, де також через систему мовно-виражальних засобів формується спосіб, «яким текст прочитує історію і вписується в неї»³⁰. Проте зовні схожа модель побудови гіпер- та інтертексту здебільшого виконує діаметрально протилежну стилістичну функцію для кожного дискурсу. Так, через інтертекстуальність автор художнього твору за допомогою системи мовно-виражальних засобів «птовхає» читача до визначених текстом асоціацій. При гіпертекстуалізації стилістично нейтральна система вузлів переходу дає змогу читачеві самому формувати асоціативні ознаки. Власне, це й є основною диференційною ознакою інтертекстуальності та гіпертекстуалізації³¹.

На рівні аналізу наведені два процеси мають схожі механізми формування й реалізації комунікативних відносин. І якщо інтертекстуальність вже давно досліджують фахівці лінгвостилістики, то питання гіпертекстуалізації не належали до проблем стилістики й культури мови. У сучасній науці гіпертекст отримав статус методологічної та гносеологічної форми. Створення різноманітних баз даних, комп'ютеризація бібліотек, переведення інформації в цифрову форму, тобто активне послугування електронним гіпертекстом, засвідчують, що ви-

²⁸ Єрмоленко С. Я. Стилістика // Українська мова : Енциклопедія.— С. 673; Єрмоленко С. Я. Культура мови // Там же.— С. 298.

²⁹ Тараненко О. О. Метафора // Українська мова : Енциклопедія.— С. 350. Думка про те, що гіпертекст має модель метафори, представлена в інтернет-комунікації цілим рядом публікацій, див.: Mochola A. R. Kultura i hipertekstualizm.— <http://www.mochola.org/hypertext/hypertxt1.htm#top>; Психологическая модель гипертекстовой системы.— <http://users.kpi.kharkov.ua/~lre/bde/media/hyper/s8.html>; Демин И. С. Гипертекстовые среды и обучение.— [http://www.vestnik.fu.ru/4\(28\)2003/7.html](http://www.vestnik.fu.ru/4(28)2003/7.html) та ін.

³⁰ Kristeva J. Narration et transformation // Semiotica.— Hague, 1969.— N 4.— P. 443.

³¹ Риффатепп М. Критерии стилистического анализа // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1980.— Вып. 9.— С. 69–97.

вчення механізмів реалізації цього мовного явища, так само як і механізмів реалізації гіпертексту взагалі, повинно належати до сфери лінгвостилістики та культури мови. А в ширшому аспекті інструментарій лінгвостилістики та культури мови має поєднати структурні компоненти такого поширеного сьогодні явища, як мультилінгвальний полікодовий³² гіпертекст.

Вивчення семантичних властивостей висловлювань природної мови полягає у встановленні зв'язку між засобами мови, з одного боку, і логічною інтерпретацією таких висловлювань — з другого³³. Семантична функція вузла гіпертексту в електронному ресурсі увиразнюється технічними засобами виділення гіперпосилання, тому зникає потреба докладного опису вказівки на інший текстовий ресурс. Проте не завжди вказівка на інший текстовий ресурс та власне гіперпосилання збігаються. Здебільшого мовні одиниці поза вузлом переходу виконують додаткове семантичне навантаження. Що ж до власне вузлів переходу, то в електронному тексті виразно виділяються мовні одиниці, які містять пряму та непряму вказівку на інший текстовий рівень. Відповідно в сучасній мовній практиці за семантичною ознакою в гіпертексті в Інтернеті сформувалося дві групи мовних одиниць, які становлять вузли переходу на інший текстовий рівень: 1) мовні одиниці, що містять пряму вказівку на інший текстовий рівень і формують вузол переходу на нього за допомогою як гіперпосилання, так і власне текстової структури, або за допомогою лише гіперпосилання; 2) мовні одиниці, що містять непряму вказівку на інший текстовий рівень.

Мовні одиниці, що містять пряму вказівку на інший текстовий рівень і формують вузол переходу на нього за допомогою як гіперпосилання, так і власне текстової структури, можуть бути репрезентовані описово: «Ознайомитися з проектом статуту територіальної громади Львова можна за таким гіперпосиланням <http://www.gromada.lviv.ua>». У формуванні наведеного вузла переходу на інший текстовий рівень використано власне гіперпосилання, яке марковане в контексті, а також рематичний елемент *за таким гіперпосиланням*. Як гіперпосилання може бути використано електронну адресу (як елемент іншої семіотичної системи) або вербальну мовну одиницю, пор.: «Взято звідси: <http://upu.org.ua>»; «Зі словником можна ознайомитися *тут*».

Пряма вказівка у вузлі переходу на інший текстовий рівень може бути виражена мовною одиницею, семантика якої пов'язана із вказуванням (здебільшого такою є прономіналізована, адвербіалізована, іноді вербалізована форма): «Хороша стаття Андрія Левуса, взято *тут*»; «Якщо ви забули свій пароль, ми можемо *нагадати*». Однак нерідко вузол переходу формують, використовуючи структурно складнішу одиницю — речення, за допомогою якого теж реалізується вказування: «Матеріали про події 2004 року збереглися у архіві “Майдану”. *Подивіться цю замітку*».

Усі наведені приклади семантично прозоро спрямовують реципієнта інформації на інший текстовий рівень. Перехід на інший текстовий рівень може здійснюватися мовними засобами, визначеними лише як вузол переходу на інший текстовий рівень. Зокрема, такими є електронні адреси сайтів, які розміщують як додаткову, принагідну інформацію, на яку можна здійснити перехід, або інша додаткова інформація: «Мені надіслали статтю для нашого сайту

³² Про поняття «полікодовий текст» див.: *Большакова Л. С.* О содержании понятия «поликодовый текст» // Вестн. Самар. гос. ун-та. — Самара, 2008. — № 4(63). — С. 19–24.

³³ *Демьянков В. З.* Логические аспекты семантического исследования предложения // Проблемы лингвистической семантики. — М., 1981. — С. 115.

(<http://login.in.ua>), присвячену світогляду предків»; «Представники патріотичної громади Полтави передали голові облдержадміністрації звернення до Верховної Ради (з текстом звернення можна ознайомитися тут)». Нерідко таку інформацію подають у дужках.

Значно ширше представлено електронні гіпертексти, у яких розміщено непряму вказівку на існування іншого текстового рівня (варто зазначити, що поняття «непряма вказівка» умовне, оскільки виділені в контексті мовні одиниці певною мірою вказують реципієнтові на ту інформацію, яка міститься на іншому текстовому рівні, однак пряма вказівка на існування переходу на інший текстовий рівень мовними засобами не виражена): «Лідер рок-гурту “Воплі Відоплясова” Олег Скрипка увійшов до робочої групи, мета якої — представити вітчизняне мистецтво зарубіжному глядачеві»; «До відкриття виставки Службою безпеки надруковано ілюстрований каталог “Українська повстанська армія: історія нескорених”». Непрямою вказівкою може бути не лише вербальна, а й невербальна субстантивована одиниця: «Приєднатися до нашої команди на сайті www.i.ua можна за наявності інформації про себе». Тут невербальний компонент (яким є інтернет-адреса) субстантивується в текстовій структурі. Субстантивація невербальних компонентів у тексті — явище, характерне для мови інтернет-комунікації.

Отже, у стилістиці тексту існують різні підходи щодо формування вузлів переходу на інший текстовий рівень. Помітно, що сучасний текстовий фрагмент, технічно виділений як гіперпосилання в електронному гіпертексті, не тотожний текстовій структурі, вираженій мовними засобами.

У гіпертекстові з використанням гіперпосилань часто змінюється стилістична будова, порушується синтаксична структура. Однією з особливостей гіпертексту в Інтернеті є нівелювання системи пунктуації при вузлах переходу на інший рівень тексту. Частково функції пунктуації приймає на себе гіперпосилання, оскільки вузол переходу на інший текстовий рівень в електронному вигляді візуально відрізняється від усього тексту. Відповідно в тексті порушується пунктуаційна норма у привузлових текстових частинах, зокрема, коли вузлом виступає електронна адреса сайту: «Початок <http://blog.i.ua/community/1025/206933>»; «79 % українців за єдину державну українську мову <http://sajt.se-ua.net/page99>». Навіть незважаючи на те, що вузол переходу візуалізовано, все ж спостерігаємо тяжіння користувача до норми, а тому гіперпосилання з іншим типом тексту в літературному контексті буває оформлене відповідно до вимог пунктуаційної норми, пор.: «Етногурт “Буття” (www.buttia.kiev.ua) записав новий альбом “Ми ідемо за Україну”»; «Сайт фестивалю — <http://www.unizh.com.ua>».

Нехтування пунктуаційною нормою вказує на особливу роль виділюваного тексту, яким є гіперпосилання. У таких контекстах гіперпосилання набуває інших синтаксичних ознак: «Ми тут з’ясували, що любителі слов’янської міфології серед слов’ян — рідкість»; «Перші в цьому році гуляння киян на Масницю відбудуться 22 лютого на Печерську — в парку будівництва кафедрального собору Воскресіння Христового. *Схема проїзду*». У першому прикладі на рівні актуального членування речення адвербіальний компонент *тут* у лінійній текстовій побудові потребує ширшого контексту, який дав би змогу повністю розкрити тему повідомлюваного. Потреба в ширшому контексті може зникнути під час усного спілкування, коли тему повідомлюваного можна повністю розкрити за допомогою невербальних засобів комунікації (наприклад жесту). У ри-

зоморфній текстовій структурі також зайвий широкий контекст, оскільки адвербіальний компонент *тут* через його візуальну маркованість заповнює інформаційну лакуну в темі повідомлюваного. Те саме стосується й другого прикладу, в якому речення *Схема проїзду* в ризоморфній структурі повністю розкриває рему повідомлюваного. Тобто ознаки речення в різних текстових структурах різні: для лінійного тексту вони одні, для нелінійного (особливо у вузлах переходу на інший рівень) — інші. Варто також зазначити, що на рівні актуального членування речення в електронній гіпертекстовій будові кожне гіперпосилання буде темою для іншого текстового рівня, а це свідчить про те, що комунікативна функція таких одиниць зростає.

Експліцитність вузла переходу на інший текстовий рівень, як свідчить мовна практика в Інтернеті, часто недосконала. З одного боку, існує технічна візуалізація вузла переходу, яка виразно репрезентативна, з другого — використовувані мовні засоби, за допомогою яких створено вузол, не завжди адекватні щодо тексту, на який здійснюється перехід.

Неправильне технічне маркування вузла переходу спотворює логіко-семантичний зв'язок між частинами гіпертексту: «Звертаюся до *Вас* з надією, що зможете мені допомогти» (виділений елемент — гіперпосилання на головну сторінку новинного ресурсу, на одному з сайтів якого й опубліковано зазначений матеріал); «“Нехай твоє дитя ходить до нормальної української школи...” — адже, колеги, — *це* просто крик у пустелі» (гіперпосилання спрямовує читача на матеріал, цитату з якого використано у прикладі). Навіть широкий лінійний контекст у наведених прикладах не дає змоги зрозуміти, на що вказує гіперпосилання. Це стосується і гіперпосилання, вираженого предикативним центром, оскільки за допомогою лише предикативного центру важко визначити семантичний зв'язок з іншим текстовим рівнем: «Пряму відповідальність за відставку Голови Верховної Ради *несе Президент України*». Такі приклади в сучасному електронному гіпертексті непоодинокі, відповідно питання культури формування вузла переходу електронного гіпертексту залишається відкритим.

Гіпертекст — це поєднання різних текстових рівнів, де вузол переходу може мати особливу структуру, яка зовні видається нелогічною: «Не можна говорити про те, що ситуація, яка склалася, дає можливість країні стати повноправним членом ЄС за 5 або 10 років (текст, на який виведено реципієнта через вузол переходу, — *Україна приєднається до ЄС, але не раніше 2020 року*)». Таке нібито нелогічне маркування потребує уваги до іншого текстового рівня, який разом із текстом аналізованого рівня становить гіпертекстову єдність. Ці приклади свідчать про те, що електронний гіпертекст — особлива структура, компоненти якої тісно пов'язані між собою вузлами переходу.

Проблема маркування вузла переходу на інший текстовий рівень належить до актуальних у сучасній інтернет-комунікації. Сьогодні не можна говорити про норму в маркуванні вузлів переходу, оскільки помічено лише логіко-семантичну відповідність між елементами гіпертексту. Однак існують деякі тенденції у створенні електронного гіперпосилання. Так, в однакових позиціях може бути маркованим як суб'єкт разом із групою суб'єкта, так і сам суб'єкт, як об'єкт із атрибутом, так і окремо об'єкт, як предикативний центр підрядного речення, так і все підрядне речення, тощо. Така специфіка маркування вузла переходу зумовлена екстралінгвальними чинниками, головним із яких є те, що гіпертекст формують фахівці з комп'ютерної справи, а не лінгвісти.

Отже, з появою електронного гіпертексту актуалізувалися процеси, які раніше не були характерними для української мови. Зокрема, завдяки технічним

засобам візуалізації чітко позначився вузол переходу з одного текстового рівня на інший. Відповідно зросла роль мовних одиниць, які формують вузол переходу, — їхня комунікативна, стилістична вага. Активне послугування електронним гіпертекстом дало змогу формувати нові текстові масиви — із складною текстовою архітектурою, з наявністю різних семіотичних компонентів, із мультилінгвальною структурою. Це переконує, що дифузний характер тексту в Інтернеті неможливо вивчити без застосування інструментарію певних мовознавчих дисциплін, зокрема стилістики гіпертексту, а також інших галузей лінгвістичних і нелінгвістичних знань.

S. H. CHERMERKIN

STYLISTICS OF HYPERTEXT

This article deals with the analysis of main processes in the hypertext had been created in the sphere of Internet. The technical means of visuallization made possible to distinct some transitive centers between different textual levels. By virtue of using of these technical means language unites, which forms such transitive centres, acquired great signification, their communicative and stylistic importance grows too.

Keywords: hypertext, hyperlink, rhizome text organisation, stylistics, culture of language.

Скляренко В. Г.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАГОЛОСУ: ІМЕННИК

К. : Наук. думка, 2006.— 709 с.

Опрацювавши цей величезний том, слід одностайно констатувати: такого повного, всебічного опису історії іменникового наголосу ще не має жодна слов'янська мова. А академік В. Г. Скляренко на іменникові не зупинився. Нині вчений інтенсивно пише книгу про дієслово з тим же глибоким проникненням у сутність явища.

Перш ніж перейти до аналізу того, що вчений уже написав і опублікував, хочеться з великою радістю констатувати дві речі, які прямо наголосу не стосуються, але впливають з його глибоко наукового аналізу.

Перше. Етнічна історія східних слов'ян. Як і в попередній своїй акцентологічній монографії «Праслов'янська акцентологія» (Українська книга, К., 1998.— 342 с.), В. Г. Скляренко виходить з того, що давньоруська мова таки існувала, а українська, білоруська та російська акцентуації є різними продовженнями цього колись єдиного наголосу. Адже за радянської влади і вчені (виняток — одиниці), і ЦК КПРС по суті поділяли погляди М. Погодіна — продовженням Київської Русі є Росія, а Україна і Білорусія — то якісь відгалуження російської мови.

Узяти хоча б провокативну назву хорошого за змістом історичного «Словаря русского языка XI–XVII вв.», що виходить з 1975 р. і містить українські пам'ятки вказаного періоду. Зрозуміло, що коли українська наука одержала в 1991 р. свободу слова, це питання повернулося іншим боком: Київська Русь — то тільки українці, бо не можуть три немовляти лежати в одній колисці. А їм і не треба однієї колиски. Ті давньоруси, що пішли на північ, за Прип'ять, стали там білорусами, а ті, що пішли на північний схід за Десну — росіянами. Причини — втрата мовних

контактів і зв'язок відповідно з балтами й угро-фіннами. Цю думку мало хто з українських учених приймає, а хто приймає, того лають. Між тим дбайливо, з урахуванням пам'яток і діалектних записів, В. Скляренко детально показує, як усе це йде з давньоруської мови, враховуючи при потребі також російські та білоруські пам'ятки, що нині можуть бути різними, але колись мали одне джерело. У монографії раз у раз повторюються вирази типу: «у староукраїнській мові (як і в давньоруській та праслов'янській)» (с. 230), «початковий наголос на ґрунті української мови (а в ряді випадків — ще давньоруської)» (с. 236), «в спільносхіднослов'янській (праруській) мові» (с. 358), «на ґрунті давньоруської та української мов» (с. 634), «Оскільки заміна флексивної акцентуації кореневою... відбулася також у російській та білоруській мовах, то зародження цього процесу слід віднести до давньоруського періоду» (с. 39), про інше явище: «Оскільки цей процес властивий всім трьом східнослов'янським мовам, його початок слід віднести до давньоруського періоду» (с. 55), «У староукраїнській мові (як і в давньоруській та праслов'янській)» (с. 230) тощо. В. Скляренко тут нічого не доводить, для нього зрозуміло, що давньоруська мова виникла з праслов'янської, а далі розділилася (спочатку територіально, а потім і мовно) на три — українську, російську та білоруську. Пор. хоч би вираз «на ґрунті давньоруської та української мов» (с. 185). Поділяю і завжди поділяв думку про окреме існування давньоруської мови, з якої пізніше виділилися три різні східнослов'янські мови. Ця думка тепер може спиратися не лише на окремі факти, наприклад, повноголосся чи перехід *елень* → *олень*, а на всю потугу наголосів східнослов'янських мов, які

В. Складенко блискуче виводить з одного джерела, а саме з давньоруської мови.

Друге. Для всіх, хто займається історичним словотвором української мови, монографія В. Складенка є вичерпним джерелом матеріалу та хорошим помічником у його інтерпретації. Усі давні непохідні іменники, усі давні кінцеві суфікси іменників (їх 16) з варіантами, основні перші суфікси у двосуфіксальних утвореннях, іменні, а також давніші довгісні та короткісні префікси — дієслівні та приіменникові. Усе це має свою певну (скеровану, зрозуміло, на акцентуацію) організацію, на яку можна спиратися не лише при вивченні наголошення.

Тепер розглянемо побудовану В. Складенком концепцію історії українського наголосу. Уся монографія поділяється на три великі розділи — «Непохідні іменники», «Суфіксальні іменники» та «Префіксальні іменники». Перший з них групується за основами, тобто детермінативами, що в праслов'янські часи були кінцем основи іменника: 1) *ā/jā*-основи, 2) *ō-/jō*-основи чоловічого роду, 3) *ō-/jō*-основи середнього роду, 4) *ŷ*-основи, 5) *ī*-основи жіночого роду, 6) *ī*-основи чоловічого роду, 7) *p*-основи середнього роду, 8) *p*-основи чоловічого роду, 9) *s*-основи, 10) *t*-основи, 11) *g*-основи, 12) *ū*-основи. Там, де детермінативи були не однофонеми, наводяться тільки кінцева фонема (не *-es*, а тільки *-s*).

Кожна з цих 12 груп починається з наведення вихідного стану — повної пізньопраслов'янської акцентної парадигми з усіма її можливими акцентними варіаціями, якщо вони в даній групі наявні — баритонованої, окситонованої та рухомої. Баритонована акцентна парадигма була відсутня в іменників *ŷ*-основ (перейшла в рухому), а окситонована — в іменників *s*-основ та іменників *g*-основ, яких у слов'ян взагалі було тільки два — *мати* і *дъчи*. Далі автор проводить читача від цього ще праслов'янського стану через давньоруський та староруський аж до сучасного, який подається і в літературній формі, і з дуже широким залученням діалектних особливостей, які переважно фіксують якусь із попередніх акцентних форм, а трапляється — йдуть не зовсім у ногу з літературним станом. Широке й доречне залучення діалектних форм наголосу — один із дуже цінних складників монументальної праці В. Складенка. Власне ж історія наголосу простежується за українськими пам'ятками, переважно стародруками: Острозька біблія 1581 р., М. Смотрицький 1619 р., І. Галятовський 1659 р. тощо, словниками, починаючи з П. Беринди, та класичною поезією (ритм твору підказує його наголос). Діалектну акцентуацію добуто з існуючих словників та описів діалектів, якщо там є надійний мате-

ріал щодо наголосу. Сучасний літературний наголос подається передусім за словником-довідником «Українська літературна вимова і наголос» (К., Наук. думка, 1973). При якихось розбіжностях ураховуються також дані одинадцятитомного «Словника української мови» і двотомного «Орфоепічного словника української мови», що вийшов за редакцією М. М. Пешака та В. М. Русанівського у 2001–2003 рр.

У пізньопраслов'янський період слов'яни ще мали інтонацію — тонічний наголос, але вже існував і динамічний, силовий наголос, який завжди містився на першому, початковому складі слова. Протягом розвитку акцентних парадигм динамічний наголос витіснив тонічне наголошення повністю. В українській мові тональність залишилася тільки як малопомітний додатковий елемент, який долучається до динамічного наголосу, що виділяється передусім силою голосу, а не висотою його тону.

Мету свого дослідження автор формулює як бажання «простежити історію акцентуації іменників української мови... від пізньопраслов'янського періоду до нашого часу і встановити основні тенденції в їх наголошуванні» (с. 3). Ця мета повністю і, на нашу думку, блискуче досягнута в монографії. При цьому маємо перший у слов'янському світі повний опис акцентуації всієї мови: «на сьогодні жодна зі слов'янських мов ще не має своєї історичної акцентології» (с. 3). Коли з'являться всі три книжки В. Складенка (за іменниками йдуть дієслова, потім прикметники, займенники, числівники та прислівники), іншим авторам описувати акцентуацію своїх мов стане легше — хороший об'єкт для зіставлення.

Якщо говорити про основні тенденції розвитку акцентуації іменників української мови, то їх можна звести до двох провідних процесів: 1) поглиблення акцентної опозиції однини та множини, 2) тяжіння до уодностайнення акцентуації у формах різних відмінків одного числа. Двоїна зі своїм наголошуванням вирівнювала акцентуацію в непрямих відмінках (родовому — місцевому та давальному — орудному) за називним — знахідним відмінком, а потім зникла, злившись у наголошуванні і в формах своїх відмінків з множиною, пор. с. 103 та ін. У російській мові в цій ситуації помітний вплив однини, пор. рос. *два челове́ка* при укр. *два чоловіки*. Баритонове ж наголошення зберігається в українських формах типу *два чолові́ки* (пор. с. 104), хоч у називному множині тут із таким наголосом досить поширене нове флексивне наголошення *чолові́кі*¹, при-

¹ Орфоепічний словник української мови / За ред. М. М. Пешака, В. М. Русанівського. — К., 2003. — Т. 2. — С. 859.

чому як у літературній мові, так і в говірках. Вплив однини досить помітний і серед українських форм з числівниками *два, три, чотири*, пор. *дві губи́, дві петлі́* при акцентуації цих іменників у називному відмінкові множини *губи́, петлі́*. Наголошення ж *губи́, петлі́* властиве родовому однини, а не називному множини (пор. с. 24). Так само *два береги́* при множині *береги́* (с. 164) тощо. Розвиток акцентної опозиції однини і множини згадується в монографії не раз. Так, якщо баритоновані іменники *ā/jā*-основ у пізньопраслов'янський період зберігали кореневий наголос в усіх числах, то більшість із них в однині зберігає кореневий наголос і досі. Але помітна група діалектних форм одержала флексивний наголос. Серед літературних форм таких тільки дев'ять (с. 11). У множині ж усі ці форми (повністю чи частково) зберегли кореневий наголос. Флексивної акцентуації набув, особливо в говорах, і цілий ряд інших іменників *ā/jā*-основ. Ці процеси викликані прагненням розрізнити однину і множину, передусім називний множини та родовий однини, де ці дві форми мали однакові закінчення, пор. називний множини *ви́шні́, дині́, стаї́* та родовий однини *ви́шні, дині, стаї́* тощо, без переходу наголосу на флексію (с. 19). Пор. ще інші констатації вченого: «Заміна первісної флексивної акцентуації кореневою у формах давального, орудного та місцевого відмінків множини окситонованих іменників *ā/jā*-основ відбулася, безперечно, під впливом форми називного — знахідного відмінків множини внаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини» (с. 46), «Витіснення первісної флексивної акцентуації початковою у формах давального, орудного та місцевого відмінків множини іменників *ā/jā*-основ з рухомим наголосом відбулося під впливом форми називного — знахідного відмінків множини внаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини» (с. 77), «Переважає більшість баритонованих іменників *ō-/jō*-основ чоловічого роду, зберігаючи кореневий наголос в однині..., отримала на ґрунті української мови флексивну акцентуацію в множині, що сталося внаслідок дії на ґрунті української мови тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в іменниках *ō-/jō*-основ чоловічого роду з кореневим наголосом» (с. 94), «Згодом (десь з XVI ст.) в українській мові почала діяти тенденція до акцентного протиставлення форм однини і множини» (с. 145) тощо.

Фразами типу «тенденція до акцентного протиставлення форм однини і множини» рясніє вся монографія В. Складенка. Інтерпретація описаних акцентуаційних змін найчастіше зводиться до цієї думки. Вона, ця

думка, розгорнуто сформульована в першому пункті «Висновків та узагальнень» монографії, а стисло уточнена (по суті — повторена) і в третьому їх пункті (с. 634) та згадується ще в кількох пунктах.

Однак опозиція однинного та множинного наголосу утверджується не завжди. Бувають випадки, обґрунтовані помітним переважанням певного числа даного слова, коли наголос цього слова переходить і на інше число: «Якщо в мові частіше вживається форма множини (називного — знахідного відмінків) іменника, ніж однини, і ці форми (однина і множина) розрізняються наголосом (в однині — флексивний), то з часом наголошення однини може бути витіснене наголошенням множини. Витісненням первісної флексивної акцентуації наголошенням множини (кореневим), на наш погляд, можна пояснити кореневу акцентуацію не тільки в іменнику *тріска*, а й в іменниках *верба, віха, глиста, ікра, межа, струя*» (с. 32). У наведених словах В. Г. Складенка лексема *тріска* виділена тому, що розвиток її наголошення першим так пояснив Л. А. Булаховський, на якого тут посилається автор. В. Г. Складенко взагалі часто посилається на Л. А. Булаховського, то поділяючи його думку, то дискутуючи з нею. Узагалі вчений підкреслює на початку своєї монографії: «Основи для наукового вивчення історії українського наголосу були закладені Л. А. Булаховським» (с. 3). Удностайнення акцентуації однини та множини В. Складенко відзначає також у ряді говорів при відмінюванні лексем *мозоль* та *полін* (с. 248), форм типу *імено* (с. 275) та ін.

Друга зі сформульованих ученим провідних тенденцій розвитку українського наголосу — його вирівнювання, удностайнення в різних відмінках того ж числа. Цю тенденцію, на відміну від першої, горизонтальної, можна визначити як вертикальну. Тут взаємодіють не однакові відмінки різних чисел, а різні відмінки одного числа. Пор. констатацію автора: у множині окситонованих іменників *ō-/jō*-основ чоловічого роду «флексивна акцентуація виникла внаслідок вирівнювання наголошення відмінкових форм множини (власне родового з новою флексією *-ов > -ів*, орудного та місцевого) за формами називного, знахідного (називного — знахідного) та давального відмінків множини (останні зберегли первісний флексивний наголос)» (с. 119), «Форми давального і місцевого відмінків множини іменників *ī*-основ жіночого роду з рухомим наголосом акцентуаційно розрізнялися... Проте на ґрунті української мови обидві форми, як правило, вирівнювали свою акцентуацію. У переважній більшості говорів вирівнювання відбулося за формою давального відмінка множини (початкова акцентуація), у частині говорів — за формою

місцевого відмінка множини (флексивна акцентуація» (с. 241), «В українській мові іменники і-основ з рухомих наголосом вирівняли акцентуацію відмінкових форм множини, як правило, за суфіксальнонаголошеними формами називного, родового, орудного та місцевого відмінків, зрідка — за початковонаголошеними формами давального та знахідного відмінків» (с. 308).

Іменники чоловічого роду *δ-/jδ*-основ типу *пнь, мьхь*, які мали в називному — знахідному відмінках однини флексивний наголос, унаслідок занепаду слабких редукованих не могли його зберегти. Цьому наголосу було просто нікуди дітися, крім переходу на попередній склад: *пен', мох*. Але в інших відмінках, де флексія не редуковалася, флексійний наголос міг зберігатися, відповідно приводячи до зникнення слабого кореневого редукованого: *пня, пню, пнем*. Якщо ж лексема такого типу вирівнювалася за називним — знахідним відмінками, зберігаючи вокалізацію історично слабого редукованого, то вона зберігала й наголос цих відмінків: *мьха, мьху, мьхом* (с. 142). Баритоновані іменники *δ-/jδ*-основ середнього роду однини переважно зберігають свій первісний кореневий наголос. Проте декілька іменників у говорах (а лексема *зерно* — і в літературній мові) зустрічаються з флексивним наголосом. Тут маємо вплив окситонованих іменників на *-ло, -но*: *весло, село, вино, віно*. Через це з'являється й *діло, зерно* (с. 168). Але, зазначимо, що тут варто виділяти різний ступінь впливу. Якщо *діло* і в говорах є надзвичайно рідкісним, то *зерно* є і в говорах, і в літературній мові панівним. Історія іменників *δ-/jδ*-основ з рухомих наголосом *дар, пир, син, солод, яд* «не залишає сумніву в тому, що виникнення флексивної акцентуації у відмінкових формах однини досліджуваних іменників слід пов'язувати саме з флексивною акцентуацією форми місцевого однини на *-у*, а не з флексивною акцентуацією відмінкових форм множини» (с. 213). Подібний процес пройшов і в «іменнику *жаль*, як і в баритонованих іменниках *δ-/jδ*-основ чоловічого роду *край, плач, час* та деяких інших», де «флексивна акцентуація відмінкових форм однини виникла під впливом форми місцевого однини (*в жалю*), яка отримала флексивну акцентуацію за аналогією до іменників *й-основ з рухомих наголосом*» (с. 227). Вертикальному вирівнюванню акцентуації різних відмінків одного числа присвячено докладний четвертий пункт загальних висновків монографії (с. 634–635).

Принагідно зазначимо, що твердження «форма давального відмінка однини однокладових іменників *бры, кры* внаслідок переміщення наголосу з початкового редукованого голосного в слабкій позиції на нас-

тупний голосний набула флексивної акцентуації (*брьві, крьві*)» (с. 321) викликає певні сумніви. Адже слабкий редукований міг передавати свою тривалість попередньому голосному, але не наступному. Тому форми давального відмінка *брьві, крьві* ліпше пояснювати аналогією до якоїсь іншої форми, передусім того ж давального відмінка, пор. у формах давального однини *й-основ* і жіночого, і чоловічого родів: **dvьr̥i, *pъt̥i*.

Горизонтальна заміна акцентуації прекрасно поєднувалася з вертикальною, якщо треба було в двох формах розрізнити однаковий наголос фонетично тотожної флексії. Так, уже згадувана тенденція «до акцентного розрізнення (протиставлення) форм родового відмінка однини та називного — знахідного відмінків множини» діяла в окситонованих іменниках *ā/jā*-основ (с. 38). Було в обох формах *жені*, а стало в називному — знахідному множини *жєны* при збереженні в родовому однини наголошення *жень*.

Іменник може змінювати свій наголос і під впливом акцентуації інших однокорених слів. Так, у ряді південно-західних говорів *корінь, камінь, прбмінь* під впливом збірних *коріння, каміння, проміння* можуть у множині одержувати суфіксальний наголос замість кореневого: *корєні, корєнів* тощо. А під впливом цих слів набувають суфіксальної акцентуації й слова *грєбінь, стрємінь: грєбєні, грєбєнів* тощо (с. 287). У цілому динаміка наголошення іменників в українській мові була досить істотною і скерованою передусім на ліпшу, системнішу організацію цього наголошення.

Другий розділ монографії (с. 325–498) присвячений наголошенню давніх суфіксальних іменників (тут не йдеться про детермінативи, а про ті суфікси, що додавалися до вже існуючих слів). Усього докладно проаналізовано акцентуацію утворень з 15 суфіксами. В усіх цих 15 групах розрізняються баритоновані іменники з кореневим наголосом та баритоновані іменники з наголосом на суфіксі або на голосному перед суфіксом. У випадку утворень на *-ār'ь* розрізняються дві групи: утворення з наголосом на голосному перед цим суфіксом та з наголосом на суфіксі. Утворення з рухомих наголосом були власливі похідним із суфіксами *-ота, ікъ, -ько, -ьсе, -ость* та відприкметниковим з *-іна*, а окситоновані утворення — похідним із суфіксами *-ькъ, -ьсь, -ікъ, -ār'ь, -ько, -ьсе, -ьје, -ьство*. Отже, якщо врахувати розбіжності як самих суфіксів, так і місця наголошення пізньопраслов'янської доби, то В. Складенко серед суфіксальних іменників виділяє 44 різні групи.

У них теж відбулися помітні акцентуаційні зміни, інколи зумовлені семантичною уніфікацією. Так, іменники на *-ота* (було й

буквально кілька слів на **-ета**: **s'ujeta*, **n'iščeta*) групу баритонованих з наголосом на корені втратили, а слова з наголошеним суфіксом об'єдналися навколо змісту збірності (*пiхoтa*, *кiннoтa*, *жiнoтa*, *гoлoтa* «бідняки», буквально — «голі», *бoсoтa*, *свинoтa* тощо); флективний же наголос став характеризувати лексеми, що зберегли первісне абстрактне значення: *слiпoтa*, *чистoтa*, *шиpoтa*, *тiснoтa*, *смiхoтa*, *прoстoтa*, *лiпoтa*, *дoбрoтa*, *красoтa*, *глупoтa* тощо (с. 356–363). Семантика вплинула також на префіксальні іменники з суфіксом **-ка**. Слова, що означають конкретну річ, предмет, одержують префіксальний наголос, особливо в південно-західних говорах (*вiдгpизкa* «зла репліка», *вiдмаскa* «борошняний клейстер», *пiбвapкa* «ополоник», *пiддpужкa*), а ті слова, що означають дію, процес, мають кореневу акцентуацію: *пoїзdka*, *пoкyпкa*, *пoлiвкa* «поливання», *пiдпiскa*, *пiдpізкa* (с. 642).

Проте переважно зміни наголосу афіксальних іменників пояснюються не семантичними причинами, а фактами аналогії до інших форм. Для перебудови множинної акцентуації помітну роль відіграли форми родового множини типу *книжoк*, які зумовили флективну акцентуацію множини багатьох іменників, пор. ту ж форму *книжкi*: *книжкi*, *книжкaм* і т. д. Думку про такий розвиток множинної акцентуації В. Складенко висловив ще 1968 р. Тепер він цю свою думку докладно й усебічно обґрунтовує, не підтримуючи в даному випадкові Л. Булаховського (с. 336 та ін.).

Іменники з суфіксом **-іть** становили за типом своєї акцентуації аж чотири групи. Семантико-демінутивності ці групи тісно поєднані, але за наголосом вони належать до історично різних груп, хоч там уже відбулися деякі зближення. А іменник *мужик*, що повністю втратив свою демінутивність, перебудував семантику і зазнав істотних змін в акцентуації (с. 432).

Третій розділ — «Префіксальні іменники» (с. 499–633). Розділ поділяється на три частини — «Іменники з іменними префіксами», «Іменники з первісно довготними дієслівними і приіменниковими префіксами», «Іменники з первісно короткісними префіксами (дієслівними і приіменниковими)», у яких розглядаються утворення з 25 префіксами. При цьому беруться тільки перевірені, апробовані багатьма авторами префікси. В. Складенко не розглядає тих давніх префіксів, які тепер стало модним активно виділяти, особливо на ономастичному матеріалі: **a-** (*Аскольд*, Р. М. Козлова), **че-** (*Чебалда*, В. П. Шульгач) та ін.

Префікси групуються незалежно від того, чи є в слові ще й суфікси, чи їх там немає, пор. в описі утворень з префіксом **sq-**: *суго-*

лос, *суміш* — суфікса немає; *сукровиця*, *сумішка* — суфіксальне утворення *кровиця* долучило префікс **су-**, префіксальне утворення *суміш* долучило наступним словотвірним актом суфікс **-ка**; *суглинок* — типовий конфікс, бо окремих утворень *суглина* чи *глинок* не існує, тобто **су-** та **-ок** долучаються до слова *глина* в одному словотвірному акті (с. 508–509). Не з'ясовано, чи ці три словотвірні типи — 1) префіксальні іменники без суфіксів, 2) префіксально-суфіксальні іменники, у яких кожна словотвірна морфема долучається окремим словотвірним актом та 3) конфіксальні утворення, де суфікс і префікс становлять один афікс і долучаються одним словотвірним актом, а не двома — чи вони якось впливають на акцентуацію, чи не впливають ніяк. Скоріше — останнє. Але то треба ретельно перевірити. Серед матеріалів В. Г. Складенка конфікс ніяк не виділяється, лексеми групуються тільки за префіксами.

Автор докладно аналізує наголошування утворень з кожним префіксом. Зокрема, з посиланням на Є. Куриловича говорить про перехід наголосу з префікса на корінь (с. 509) і наводить 22 таких слова. А з наголосом на префіксі в українській мові — сотні слів. Наголос на префіксі (а не на корені) ставиться не з якихось акцентуаційних міркувань, а з міркувань семантичних. Точний відтінок значення слова визначається саме префіксом.

«Висновки та узагальнення», до яких ми вже зверталися, раз у раз констатують, що, приміром, іменники **п-**основ середнього роду і **т-**основ у говорах «узагальнили в множині кореневу, суфіксальну або флективну акцентуацію» (с. 637), що «в наголошенні іменників із суфіксами **-іса** та **-іпа** в українській мові діє тенденція до переміщення наголосу з кореня на суфікс» (с. 639), а в іменниках на **-ькь** (**-ькь**), **-ьсь**, **-ісе** «діє тенденція до переміщення наголосу з кореня на флексію» (с. 639). Сюди ж долучаються й утворення на **-ar'ь**, **-ьstvo** (с. 640). В утвореннях на **-іще**, **-іsko** маємо перенос наголосу з кореня на суфікс.

Причини цих переносів визначаються як впливи інших іменникових груп, що мають таке наголошення. Відповідь на те, чому група **a** впливає на групу **b** (а не навпаки) найчастіше зводиться до одного з двох факторів, які вчений слушно визначив як провідні — акцентологічне розмежування однини й множини й акцентологічне вирівнювання відмінкових форм у межах одного числа. У цілому ж маємо монументальне дослідження, обсяжне не стільки своїми розмірами, скільки своїми думками і своєю доказовістю. Біля цієї книжки фактично не можна поставити жодної іншої, бо у слов'ян таких ще не було. Хтось добре розбирається в праслов'янській акцентуації (таких мало, але вони

е). Хтось добре знає історію наголошування досліджуваної мови. Але такого, хто зміг би добре поєднати ці два великі й розбіжні акцентологічні пласти, до появи попередніх публікацій і, нарешті, рецензованої моногра-

фії Віталія Складенка не було. Це — новий і дуже істотний крок у розвитку слов'янського і взагалі індоєвропейського мовознавства.

Ю. КАРПЕНКО

Горпинич В. О., Прийменко С. Ю.

**КАТОЙКОНИМІЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ : Ономастика і
апелятиви**

Д. : ДНУ, 2008.— Вип. 32.— 214 с.

Відтопонімії похідні, до яких належать відносні прикметники (ад'єктоніми — термін В. О. Горпинича), назви осіб за місцем проживання або походження (катойконіми) і частина назв осіб за національною та етнічною належністю (етноніми), становлять невизначену кількість одиниць навіть у межах однієї мови. Принаймні з огляду на існування сотень тисяч або й мільйонів топонімів лише в окремо взятій країні, а також на можливість утворення практично від кожного з них як мінімум одного відносного прикметника (від деяких географічних назв їх може бути по два чи по кілька, напр.: *Карпати* — *карпатський, прикарпатський, закарпатський, підкарпатський*) і одного катойконіма (від багатьох топонімів безпосередньо або через посередництво ад'єктонімів таких утворень може бути кілька, напр.: *Дніпро* — *дніпряни, дніпрянин, дніпрянка; дніпровці, дніпровець, дніпровка; наддніпрянці, наддніпрянець, наддніпрянка; задніпрянці, задніпрянець, задніпрянка*) такого типу деривати потенційно утворюють необмежену кількість. Їх ядро становлять похідні від назв поселень (ойконімів), які більш-менш систематизовані в українській та інших мовах (напр.: *Львів* — *львівський, львів'яни, львів'янин, львів'янка; Ніжин* — *ніжинський, ніжинці, ніжинець, ніжинка; Донецьк* — *донецький, донецчани, донецчанин, донецчанка*), але рідко в якій мові вони повністю стандартизовані. Це стосується і французької мови,

тому рецензована монографія актуальна з теоретичного та практичного поглядів.

Історія вивчення катойконімів (нерідко одночасно з ад'єктонімами) бере свій початок ще від античного мовознавства і не переривалася до новітніх часів, тому що назви жителів населених пунктів або локальних територій разом з етнонімами часто потрапляли до писемних пам'яток як слова, що ідентифікують відомих осіб, групи людей певної місцевості або цілі народи в культурно-історичному, географічному та суспільно-політичному просторі Європи і світу. Водночас розмаїття дериваційних засобів, кількісна невизначеність і лексикографічна незакріпленість багатьох або й більшості катойконімів у різних мовах створюють комунікативні проблеми та ускладнюють системне дослідження цих одиниць. Між тим лексеми цього класу значною мірою відбивають морфологічні властивості тієї мовної системи, в якій вони виникли й функціонують, що важливо для лінгвістичних досліджень. Особливо цінним для розуміння внутрішнього механізму, закономірностей і потенціалу мовної системи є ті катойконіми, які утворені в місцевому мовленні з властивими йому традиціями, діалектними та етнокультурними особливостями. На збиранні та вивченні насамперед таких ад'єктонімів і катойконімів одним із перших у колишньому радянському і в сучасному українському мовознавстві зосередився В. О. Горпинич, який уклав «Слов-

ник відтопонімних прикметників і назв жителів України» (Д., 2000.— 368 с.), «Словник географічних назв України» (К., 2001.— 526 с.) та ін.

Глибоко дослідивши теоретичні засади й практичні аспекти східнослов'янської ад'ектонімії та катойконімії в монографічних працях «Відтопонімні прикметники в українській мові (Питання теорії і історії словотвору)» (К., 1976.— 140 с.), «Назви жителів в українській мові» (К., 1979.— 158 с.), «Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов» (К., 1973.— 164 с.), «Слов'янська ад'ектонімія і катойконімія» (Д., 2003.— 409 с.), В. О. Горпинич багато зробив у вивченні російськомовних похідних від грузинських, естонських, казахських, узбецьких топонімів, а також проблеми відтопонімного словотворення в інших слов'янських і неслов'янських мовах: болгарській, македонській, словацькій, чеській, німецькій та ін. Отже, широта лінгвістичного кругозору, глибина проникнення в систему різномовних ад'ектонімів і катойконімів, а також величезний досвід у галузі відтопонімного словотворення дозволили відомому вченому звернутися до монографічного дослідження назв жителів французької мови. Цей задум В. О. Горпинич реалізував у співавторстві з С. Ю. Прийменко, якій належать один розділ і кілька підрозділів монографії «Катойконіми французької мови» (с. 12).

Рецензована праця має оптимальну структуру, зумовлену розробленою та апробованою В. О. Горпиничем методикою дослідження відтопонімних утворень у різних мовах. Розпочинається монографія зі «Вступу» з уточнювальною назвою «Статус катойконімії в лексичній системі мови» (с. 7–12), у якому подано глибокий узагальнювальний погляд на відтопонімні похідні французької та інших європейських мов. Зокрема, визначено суть проміжного статусу ад'ектонімів і катойконімів між пропріальною та апеліативною лексикою, а також напрямок словотвірної мотивації та характер дериваційних зв'язків у трикутнику «топонім — ад'ектонім — катойконім», стосовно чого в мовознавстві немає загальноприйнятої думки. Автор доводить, що поширена в німецькій і французькій лексикографічній практиці ієрархія «ойконім (топонім) — катойконім — ад'ектонім» (напр.: фр. *America* — *Americain* «американець» — *américain* «американський» тощо), в основі якої — логічне врахування спочатку предметного, а потім атрибутивного категоріального значення, не повною мірою відповідає реальним структурно-семантичним відношенням дериватів. Аналіз мотиваційних зв'язків між компонентами таких словотвірних рядів у слов'янських і неслов'янських мовах свідчить про базову позицію то-

поніма як вихідної одиниці, безпосередню похідність від нього семантично широкого ад'ектоніма і дериваційну залежність від топоніма або від нього (посередньо) і відтопонімного прикметника (безпосередньо) семантично конкретнішого катойконіма, напр.: рос. *Пенза, пензенский* — *пензенцы*, укр. *Борзна, борзнянський* — *борзнянці*, дгр. *Кеврѣн*, ад'ектонім *Кеврѣновѣс* «кебреньський» — катойконім *Кеврѣновѣс* «кебренець» (с. 12). Така схема взаємозв'язків між одиницями одного словотвірного ряду досить докладно аргументована і запропонована як універсальна для європейських мов, хоч стосовно цього залишається певний сумнів. Принаймні для французької мови вона не актуальна, бо катойконіми й ад'ектоніми в ній творяться від топонімів за допомогою одних і тих самих суфіксів, тобто є структурно тотожними і семантично конвертованими, що зумовлено морфологічною специфікою та збереженням давніх синкретичних ознак імені, в системі якого іменники та прикметники первісно не протиставлялися.

У першому розділі «Катойконіми як об'єкт лінгвістичних досліджень» (с. 13–37) розглянуто теоретичні й практичні проблеми творення назв жителів, історію вивчення французької катойконімії, теоретичні засади дослідження відтопонімних похідних. Як не дивно, у французькому мовознавстві, яке традиційно займає провідні позиції в романській лінгвістиці, питання синхронної деривації катойконімів досі системно не досліджувалися. Зокрема, вчені університету м. Тура, які під керівництвом Дені Мореля займаються комп'ютерною обробкою мови, заявили, що у Франції навіть не існує повного списку катойконімів, тому франкомовні громадяни нерідко самі утворюють назви жителів (див. с. 17–18). І це є ще одним свідченням актуальності рецензованої праці, в якій чітко визначено закономірності творення сучасної французької катойконімії, що вперше обрана об'єктом монографічного дослідження з погляду парадигматичних і синтагматичних зв'язків.

У другому розділі проведено системний аналіз словотвірних ресурсів французької катойконімії (с. 38–97), до яких належать твірні ойконіми, словотворчі суфікси та супровідні дериваційному акту морфологічні явища, названі в монографії сполучувальними засобами. На відміну від слов'янських мов, у яких на словотвірну структуру назв жителів часто впливають співвідносні відтопонімні прикметники, у французькій мові такої дериваційної залежності немає, тому ад'ектоніми як тотожні катойконімам похідні не бралися до уваги авторами монографії.

Більшу частину цього розділу присвячено характеристиці структури ойконімів, яка

(насамперед її фінальна частина) визначає словотвірний тип катойконімів. За основу взято структурну класифікацію французьких ойконімів А. Н. Гуцаль, яка на синхронному зрізі виділила морфологічний і синтаксичний типи назв поселень з поділом їх на кілька підтипів: 1) прості неподільні (кореневого типу); 2) прості подільні (суфіксальні); 3) складні: а) однослівні; б) багатослівні; 4) складені (прийменникові й сполучникові утворення) (див. с. 38–39). Така класифікація цілком виправдана для розуміння ролі ойконімів у формуванні катойконімів і не викликає заперечень, крім термінологічного зауваження. Йдеться про некоректність уживання термінів «однослівні» та «багатослівні» ойконіми, адже незалежно від структури топоніма — це одна власна назва географічного об'єкта, а значить і одне слово, що складається з певної кількості компонентів, у тому числі і словесного походження. Тому ойконіми на зразок *Ourcel-Maison*, *Carry-le-Pouet* правильніше визначати як дво- або багатокомпонентні, а не дво- або багатослівні. Загалом же кожний виділений структурний тип ойконімів надійно обґрунтовано, проілюстровано показовим фактичним матеріалом і підкріплено кількісними показниками, інформативними таблицями тощо. Особливо чітко й переконливо класифіковано найчисленніші (46 %) прості подільні ойконіми, у структурі яких виявлено 205 сингулятивних і 73 плюралічних формантів, які схарактеризовані з погляду походження.

Завершує аналіз дериваційних ресурсів французької катойконімії характеристика 47 словотворчих суфіксів, з яких 43 питомі й 4 запозичені з італійської мови, та опис фонологічних явищ (усічення, інтерфіксації, накладання морфем, чергування фонем), які виникають унаслідок взаємодії твірних морфем. Порівняно з досить розгорнутим дослідженням структури ойконімів, яке включає етимологічну характеристику їхніх формантів (с. 38–80), упадає у вічі надто стислий аналіз катойконімних суфіксів (с. 81–82, а разом із морфологічними явищами — 81–94), що зумовлено подальшим розглядом їх у системі парадигматичних і синтагматичних зв'язків (розділи 3 і 4). Однак і з огляду на сказане підрозділ 2.2. «Словотворчі засоби французької катойконімії» міг би бути повнішим, зокрема за рахунок характеристики походження катойконімних суфіксів, яка, на нашу думку, важливіша для розуміння специфіки катойконімної семантики і структури, ніж аналогічна характеристика ойконімних формантів.

Розділ 3 «Формування катойконімії на базі французьких ойконімів (парадигматика)» (с. 98–157) присвячено розгляду слово-

творчих парадигм назв жителів, сформованих на основі кореневих, простих суфіксальних і складних ойконімів. Як і в будь-якій мові, у французькій не задіяний увесь потенціал суфіксів у межах похідних від окремих типів твірних основ. Зокрема, автори монографії з'ясували, що з 29 структурними типами неподільних ойконімів взаємодіє (з різною продуктивністю) 28 із 47 катойконімних суфіксів, із 150 структурними типами подільних ойконімів — 39 із 47 катойконімних суфіксів, з кожним окремим типом — переважно по кілька формантів, а з одним ойконімом — 1, рідше 2 катойконімні суфікси. Щодо складних багатокомпонентних і складених ойконімів, то від них катойконіми творяться за допомогою таких самих суфіксів, але різними способами. У розгляданому авторами матеріалі їх виділено кілька: універбаційно-суфіксальний, тобто творення катойконімів за допомогою суфіксів на основі одного з двох чи кількох ойконімних компонентів (*Salon-de-Provence* — *Salonnais*); суфіксальний (*Port-d'Envaux* — *Port-d'Envallois*); складно-суфіксальний (*Pont-de-Roide* — *Rudipontains*); префіксально-суфіксальний (*Val-d'-Isure-Avalins*); конверсія (*Plouga-stel-Daoulas* — *Plougastels*) (с. 156–157). Такі способи творення катойконімів від складених ойконімів відомі і в слов'янських мовах, що докладно описано в працях того ж В. О. Горпинича, тому вони не викликають зауважень. Уточнення потребує хіба що назва останнього способу, який пов'язаний не лише з конверсією одного з ойконімних компонентів, а й з усіченням інших (пор. ще *Bénévent-l'Abbaye* — *Bénévents* на с. 156), тому правильніше було б його визначити як універбаційно-конверсійний. Деяко незвичним є використання в цьому розділі терміна *дериватема* в значенні «словотвірна модель», виявлена сукупність яких формує парадигматику катойконімної системи французької мови.

В останньому (четвертому) розділі монографії досліджено синтагматичні можливості катойконімних суфіксів французької мови (с. 158–197), з-поміж яких виділено високочастотні (-ois, -ais, -iens), середньочастотні (-ins, -ains, -ens, -éens, -ons, -ans, -ards) та малочастотні (решта 40). Як з'ясували автори, на високочастотні суфікси припадає майже 70 % катойконімів, на середньочастотні — понад 20 % похідних, а на інші 37 суфіксів — лише 10 % дериватів. Особливо важливим є те, що в рецензованій праці показано продуктивність кожного форманта і механізм його взаємодії з різними типами основ за допомогою аглютинації, елізії (усічення), фузії або інтерфіксації. Це дало можливість виявити синтагматичні закономірності й тенденції катойконімного слово-

творення у французькій мові. Щоправда, у висновках до четвертого розділу спостерігається певна невідповідність у визначенні продуктивності аналізованих суфіксів. Пор. попередні кількісні показники і висновок про те, що «на продуктивні катойконімні суфікси ... приходить близько 80 % катойконімних утворень, решта суфіксів, що є непродуктивними, утворюють поодинокі або нерегулярні похідні» (с. 197).

З огляду на завершення кожного розділу конкретними висновками, підсумки та узагальнення в монографії (с. 198–203) мають загальнотеоретичний характер і дають повне уявлення про зміст проведеного дослідження, в якому розкрито дериваційні особливості катойконімної системи сучасної французької мови.

До зроблених зауважень стосовно окремих розділів монографії вкажемо ще на наявність технічних та редакційних огріхів, які допущені видавництвом і певною мірою впливають на сприйняття змісту рецензованої праці. Зокрема, не зрозуміло, чому різні її частини («Вступ» і «Підсумки та узагальнен-

ня», з одного боку, решта тексту — з другого) набрано шрифтом різного розміру з різним інтервалом між рядками. На сторінці 31 автори вказують, що перелік 47 катойконімних суфіксів подано на сторінці 85, але там його немає, як і немає таблиці 2.3. на сторінці 66, про що заявлено на сторінці 41.

Подекуди спостерігається недотримання милозвучності української мови, її стилістичних норм: «який в своїх монографічних працях» (с. 13), «самий *вживаний* суфікс в класичній латині» (с. 15), «... від назв департаментів. В більшості випадків...» (с. 16) тощо.

Загалом монографія В. О. Горпинича й С. Ю. Прийменко «Катойконімія французької мови» є актуальною і потрібною працею, яка містить наукову новизну, має теоретичне і практичне значення для романського і слов'янського мовознавства. Вона буде корисною для науковців і викладачів мовознавчих дисциплін в Україні, а також, за умови перекладу французькою мовою, може знайти зацікавлених читачів у Франції.

В. ЛУЧИК